

COURSE GUIDE

NATIONAL OPEN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF ARTS

COURSE TITLE: INTRODUCTION TO HAUSA LITERATURE (HAU:105)

HAU 105

COURSE GUIDE

COURSE TITLE: INTRODUCTION TO HAUSA LITERATURE (HAU:105)

Course Writer: Dr. Aliyu Isa Sulaiman

Course Editor: Professor Ibrahim Malumfashi

Hau 105: Gabatar Da Adabin Hausa (Introduction to Hausa Literature) 2CU

Gabatarwa (Introduction)

Darasin Hau 105, yana xaya daga cikin darussan da ya kamata a karanta ga wanda ke nazarin harshen Hausa, kwas ne da ke magana kan adabin Hausa. Bayanan dake cikin wannan manhaja suna gabatar da wannan darasi ne tun daga ma'ana ita kanta kalmar adabi da rabe-rabensa. Haka nan kuma an yi bayanin dangantaka da ke tsakanin adabi da al'ada, wadda ta nuna tamkar tsoka ce da jini wanda suke rayuwa da juna. Wannan manhanja tana bayani kan abin da kwas ya qunsa da kuma abubuwan da kwas yake bukata da yadda ake iya tsamo abin da ake bukata a cikin abubuwan al'ada da cinikayya da shugabanci. Manhajar na bayanin irin abubuwan da suka kamata ga xalibi ya kiyaye a yayin da yake nazarta kowane kashi. Haka nan kuma, manhajar ta kawo tambayoyi waxanda ake bukatar mai nazari ya amsa, don yin haka zai taimaka wajen fahimtar abin da kwas din yake koyarwa. Yana da kyau idan an sami matsololi ko rashin fahimtar wani kashi ko darasi a garzaya faxin haka a yayin tattaunawa da malaman da ke kula ko koyar da wannan darasin. Ya zama wajibi a rinqa tuntubar malami ko malamai kan wasu abubuwan da suka shigewa xalibai duhu a yayin da ake tattaunawa tsakanin malamai da xalibai (tutorial class). Yin haka zai taimaka ainun wurin samun nasarar isar da sako ga xalibi.

Manufar Wannan Kwas (Course Aim)

A kowane kashi, akwai muhimman abubuwa da ake fata xalibai su sani game da wannan kashi, wato manufar da ake qoqarin a cimmawa yayin da aka kammala karatun wannan kashin. Don haka, a karanta manufar da kyau a kuma fahimce ta sosai da sosai. Da zarar an san manufar da wannan kashi ko darasi take fatar ta

cimma wa, to xalibai za su iya gwada qimar ganewarsu ko rashin gane darasin da suka karanta.

A taqaiƙe, wannan darasi na gabatar da adabin Hausa (HAU:105) ne, akwai muhimman manufofin da wannan darasi yake qoqarin isar wa ga mai karatu waxanda suka haxa da:

- Ma'ana da ire-iren adabi
- Banbancin adabi da al'ada da kuma muhimmanci adabi ga rayuwar Bahaushe
- Ma'ana da ire-iren adabin gargajiya
- Ma'ana da ire-iren adabin zamani

Koyo Tsantsa (Working Through the Course)

Samun nasarar kammala wannan kwas ya rataya ne kan nazartar kowane kashi a tsanake tare da bibbiyar manazaratar da aka gabatar domin qarɓin haske da samun qarɓin bayanai. Haka nan kuma kada a shagala da duba wasu abubuwan qara nazari da NOUN ta tanadarwa xalibai domin inganta karatunsu da kaifafa fahimtar abin da aka sa wa gaba. A qarshen kowane kashi, akwai tambayoyi, su waxannan tambayoyin an yi su ne domin su auna fahimtar mai karatu dangane da abin da ya karanta. Haka nan kuma akwai JINGA (Tutor Marked Assignment) waxanda aka tsara domin xalibai. Ana bukatar idan an amsa waxannan tambayoyi, to a miqa amsoshin ga malaman da ke kula da darasin domin a duba a kuma bayar da sakamakon da ya cancanta. Su waxannan ayyuka na “Jinga” da aka ba xalibai suna taimakawa wajer harhaxa sakamakon jarabawar qarshen zangon karatu domin fitar da sakamakon kowane kwas da xalibai suka yi. Wannan kwas yana da Rukuni guda Uku, a kowane rukuni akwai kashi biyar, saboda haka ana sa ran xalibai su kammala wannan kwas cikin satuttuka goma sha biyar zuwa sha bakwai, kowane

rukuni yana da alaqa da mai bi masa, haka nan kowane kashi yana da dangantaka da mai biye da shi. Saboda haka, kada xalibai su tsallake wani kashi zuwa wani kashi, yin haka kan gungurta fahimta da rashin gane abin da kwas yake koyarwa.

Ana shawartar kowani xalibi da ya tsara lokacin karantunsa dai-dai da yawan kashe-kashen da ke kowane kwas, saboda a sami nasarar kamala su cikin lokaci. Idan xalibi ya kammala karatu cikin lokaci, yana da damar sake bitar abubuwan da aka yi a baya kafin jarabawar qarshen zangon karatu.

Muhimman abubuwan da suka shafi wannan kwas sun haxa da:

- a. Rarraba rukunin zuwa kashi – kashi (study units)
- b. Manazarta da abubuwan kara nazari (reference)
- c. Tambayoyi na auna fahimta (jinga). Assignment file
- d. Tarin gabatar da Darasi (presentation schedule)

Kashe-kashen Darasi (Study Units)

Wannan manhajar ta kwas HAU:105 tana qunshe da kashi-kashi har guda goma sha biyar. Ana bukatar a kammala kowane kashi cikin sati guda ne wanda ya haxa har da amsa tambayoyi da ke qarshen kowane kashi da kuma amsa tambayoyin jinga idan akwai shi a qarshen darasin. Wannan kashe-kashen su ne;-

Rukuni Na 1 Ma'ana da Ire-Iren Adabi

Kashi Na 1: Ma'anar Adabi

Kashi Na 2: Bambancin Adabi da Al'ada

Kashi Na 3: Asalin Faruwar Adabi

Kashi Na 4: Rabe-Raben Adabi

Kashi Na 5: Muhimmancin Adabi ga Rayuwar Al'umma

Rukuni Na 2: Ma'anar Adabin Gargajiya

Kashi Na 1: Ma'anar da Ire-Iren Adabin Gargajiya

Kashi Na 2: Zantukan Hikima

Kashi Na 3: Waqar Baka

Kashi Na 4: Zube Na Baka

Kashi Na 5: Wasannin Kwaikwayo

Rukuni Na 3: Adabin Zamani

Kashi Na 1: Ma'anar Adabin Zamani

Kashi Na 2: Ire-Iren Adabin Zamani

Kashi Na 3: Rubutacciyar Waqa

Kashi Na 4: Rubutaccen Zube

Kashi Na 5: Rubutaccen Wasan Kwaikwayo da Adabin Radiyo da Na
Talbijin

Manazarta da Abubuwan Qara Nazari:

Akwai manazarta da aka kawo a qarshen kowane kashi waxanda za su taimakawa xalibai qara nazari da zurfafa bincike. Wasu daga ciki litattafai ne waxanda ba masu wuyar samu ba ne a xakunan sayar da littafai musamman waxanda ke sayar da na Hausa. Akwai littafin adabi na Xangambo, (2008) da Gusau, (2011) waxanda ya kamata a nemo su. Wasu kuma kundaye ne na kammala karatu digiri na xaya da na biyu hard a digirin digirgir, wasu kuma muqalu ne ko dai a Mujallu ko waxanda aka gabatar a tarurukan qara wa juna sani. Wasu daga ciki za a iya samunsa ta kafar sadarwa ta yanar gizo, ko kuma da taimakon xakunan karatu na Jami'o'i, musamman jamai'ar da take kula da "karatu daga gida" idan littattafan sun yi

qaranci, ko kuma wuyar samu, to yana da kyau a yi amfani da bayanan da wannan manhajar kwas xin ya samar

Auna Fahimta (Assignment).

Ana jarraba xalibai domin gane fahimtar su a wannan kwas ta hanyoyi guda biyu ne. Hanya ta farko ita ce, ta ayyukan da ake ba xalibai su yi domin a gyara. Hanya ta biyu ita ce, wadda ake jarraba xalibai a qarshen zangon karatu (examination). Da yake yanzu komi na koyarwa sun koma ta na'urar mai qwaqwalwa ce, haka ma jingar da ake ba xalibai. Ana basu ne kuma suna amsawa da turowa nan take da zarar su gama amsa tambayoyin da aka yi masu. Daga ba tare da jimawa ba za su sami sakamakon jarrabawar da suka yi. Yana da kyau a kiyaye lokaci wajen amsa kowace tambaya domin yin haka kan taimaka wajen amsa tambayoyi duka cikin lokaci. Ana sa ran xalibai su amsa tambayoyin JINGA aqalla guda uku waxanda daga cikin ukun nan ne za a zavi qwarara guda biyu waxanda xalibi ya fi samun maki don su kasance kashi talatin cikin xari na jararrawa (30%), sauran kashi saba'in (70%) ana samunsu ne a jarrabawar qarshen zangon karatu (semester examination). Ita wannan jarrabawar zangon qarshen, ana yin ta ne ta hayar yanar gizo, saboda haka yana da kyau xalibai su kasance sun gwane da naqaltar na'u'rorin kwamfuta saboda a sami cin jarrabawa yadda ya kamata.

JINGA (Tutor Marked Assignment)

Ana bukatar mai karatu ya qoqarta gwada fahimtarsa ta hanyar amsa tambayoyin da ke qarshen kowane kashi. Ana sa ran ya san manufar kowane kashi na darussan da suka gabata. Saboda haka zai iya gwada fahimtarsa ta hanyar amsa tambayoyin da ke biye a kowane kashi. Duk da cewa jarrabawar da ake ba xalibai ta yanar gizo suke, duk da haka xalibai za su iya gwada fahimtarsu ta qoqarin amsa tambayoyin da ke qarshen kowane kashi.

Jarrabawa (Final Examination and Grading)

Kamar yadda aka ambata ne a baya, jarrabawa na xaukar kaso saba'in (70%) cikin xari na sakamakon da ya kamata xalibi ya samu. Akan ciro waxannan tambayoyi daga cikin ire-iren waxanda aka auna fahimtarsu ce a qarshen kowane kashi. Don haka yana da kyau xalibai su yi qoqarin amsa tambayoyin da aka yi masu a qarshen kowane kashi da aka gabatar, yin amfani da kyakykyawar Hausa na qarawa amsar xalibi kwalliya.

Abubuwan Da Ke Ciki.

Qunshiya.....viii

Rukuni Na 1 Ma'ana da Ire-Iren Adabi

Kashi Na 1: Ma'anar Adabi.....	1
Kashi Na 2: Bambancin Adabi da Al'ada.....	6
Kashi Na 3: Asalin Faruwar Adabi.....	11
Kashi Na 4: Rabe-Raben Adabi	16
Kashi Na 5: Muhimmancin Adabi ga Rayuwar Al'umma.....	21

Rukuni Na 2: Ma'anar Adabin Gargajiya

Kashi Na 1: Ma'anar da Ire-Iren Adabin Gargajiya.....	26
Kashi Na 2: Zantukan Hikima.....	32
Kashi Na 3: Waqar Baka.....	38
Kashi Na 4: Zube Na Baka	43
Kashi Na 5: Wasannin Kwaikwayo.....	49

Rukuni Na 3: Adabin Zamani

Kashi Na 1: Ma'anar Adabin Zamani.....	58
--	----

Kashi Na 2: Ire-Iren Adabin Zamani.....	62
Kashi Na 3: Rubutacciyar Waqa.....	68
Kashi Na 4: Rubutaccen Zube	77
Kashi Na 5: Rubutaccen Wasan Kwaikwayo da Adabin Rediyo da Na Talbijin.....	87
Manazarta.....	11

6

Hau 105: Gabatar Da Adabin Hausa (Introduction to Hausa Literature) 2CU

Kashi Na 1: Ma'anar Adabi

- 1.0 Gabatarwa
- 2.0 Manufar Darasi
- 3.0 Qunshiyar Darasi
  - 3.1 Ma'anar Adabi
    - 3.1.1 Ma'ana ta Zahiri
    - 3.1.2 Ma'ana ta Lugga
    - 3.1.3 Ma'ana ta Ilmi/Adabi
- 4.0 Kammalawa
- 5.0 Taqaitawa
- 6.0 Auna Fahimta
- 7.0 Manazarta Da Waxansu Abubuwa Na Qara Nazari

1.0 GABATARWA (Introduction)

Kalmar adabi ta tsiro ne daga wata kalmar aro **al`adab**, wadda take daga larabci, an aro kalmar daga larabci wadda take da ma`ana ta daban da wadda aka san ta da ita yanzu. Ko a larabcin, kalmar adab ta sauya ma`anoni da dama, a Hausa ma tana da ma`anarta da ta ke vanta da nazari, a wannan

darasi, za duba ma`anar wannan kalma da kuma abubuwan da ta qunsa a Hausa.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

A qarshen wannan darasi, ana sa ran xalibai su gane ma`anar adabi ta fuskoki guda uku. Da farko dai a gane cewar asalin kalmar daga larabci take, da aka are ta sai ta sauya ma`ana har sau uku. A kawane mataki na sauyin akwai abin da take nufi, kuma haqqin ka ne ka gane manufarta a sauyi na farko da manufarta a sauyi na biyu da yadda ta sauya ma`ana a mataki na uku. A qarshen wannan kashi, ana sa ran a iya bayyana ma`anar adabi ta waxannan vangarori:

Ma`anar adabi ta zahiri

Ma`ana ta lugga

Ma`ana ta ilmi ko adabance.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma`anar Adabi

Adabi kalma ce ta aro wadda take da ma`anoni guda uku. An aro kalmar ce daga larabci aka yi mata kwaskwarima ta zama bahaushiyar kalma. Da farko akwai ma`anarta ta asali wadda ake wa laqabi da ma`ana ta zahiri da ma`ana ta lugga, sa`annan ma`ana ta ilmi.

3.1.1 Ma`ana Ta Zahiri

Adabi, kamar yadda masana suka bayyana (Xangambo, 2008 da Gusau, 2011) kalma ce wadda asalinta daga larabci take. Kalmar adab wadda ita ce asalin kalmar adabi tana da ma`ana ta zahiri wadda ke nufin kiran liyafa.

Idan Bahaushe ya ce ya adabance ka, to yana nufin ya gayyace ka kiran liyafa zuwa gidansa. Wannan na nuna cewa da farko ma`anar Kalmar kenan a Hausa ‘Kiran Liyafa’. Abin da liyafa ke nufi anan shi ne gayyata zuwa ga cin abinci, ita kanta Kalmar liyafa kalma c eta larabci, don haka duk wanda ya ce ya adabce ka to yana nufin ya gayyace ka liyafa gidansa kenan, wannan ita ce ma`anar kalmar adabi ta zahiri.

3.1.2 Ma’ana Ta Lugga

Ma`anar abu ta lugga na iya kasancewa ma`ana ta harshe wato yadda harshe ya qirqiri kalmar, ko kuma tana iya zama ma`ana ta asali wato ma`anar da kalma take da ita tun asali kafin ta sake da wata ma`anar. A Larabce, ta hanyar lugga kalmar adab na iya xaugar manufar “halaye na gari ko xabi’u masu kyau (wataqila, a bisa hasashe, wannan ma’anar ita Hausawa suka fara xauka suka bai wa al-adab suka Hausance ta zuwa “Ladabi:, wato nuna xa’a ko qasqantar da kai, da biyayya, da sauran halaye na kirki da nagarta), Xangambo, (2008:4).

3.1.3 Ma’ana ta Ilmi/Adabi

Da Bahaushe ya ari kalmar adab, sai ya qara mata wasalin I a qarshen gavar ta koma adabi mai sabuwar ma`ana a fanni nazari. Kalamr Adabi na nufin fasahar al'umma wadda ta jivanci harshe, ana wanzar da ita ne a magance ko a rubuce. Adabi na nufin hikima, da fasaha, da dabarar al'umma a cikin harshe, ya qunshi qirqira da ka, a adana a ka ko a rubuce ko a wanzar da shi a aikace. Da wannan ne masana irin su Xangambo, (2008) da Gusau, (2011), sun bayyana ma`anar adabi kamar haka:

Xangambo, (2008:2) ya bayyana ma`anar adabi da cewa:

‘Zantuttukan da suka qunshi fasaha ko suke bayyana nau`o`in azanci a fannonin rayuwa iri daban-daban domin koya wani darasi ga al`umma, walau cikin furuci ko a rubuce’

Gusau, (2011:3) na cewa:

Adabin Hausa, adabi ne wanda ya shafi hikimomi da sarrafa harshe da kuma hanyoyi waxanda suka shafi tafiyar da rayuwa ta yau da kullum, kuma yakan zama mai yin darasi da hannun-ka-mai-sanda ko mai barbaxa gishiri a rayuwa.

Qamusun Hausa (2006:2) ya bayyana ma`anar adabi da “wani fanni na ilimi da ya qunshi labarai da waqoqin baka da rubutattu da wasannin kwaikwayo da al`adu da abubuwan fasaha da kimiyya”. Sannan Umar (1987:5) ya bayyana adabi da nufin sarrafa harshen Hausa mai qunshi da hikima ta musamman.

Idan aka nazarci ma`anonin da masana suka gabatar, za a fahinci cewa adabi ba wani abu ba ne illa hikima da fasahar al`umma waxanda suka qunshi sarrafa harshe a cikin tsarin waqoqi ko qirqirarrun labarai ko wasan kwaikwayo ko kuma wasu zantukan hikima na Hausa. Wasu na bayyana adabi da a matsayin madubi wadda ke bayyana hoton rayuwar al`umma. Wato idan ka xauki madubi, yadda za ka iya ganin siffarka a ciki haka za ka iya ganin hoton rayuwar al`ummar da ta shuxe. Idan aka xauki wata waqa ta baka ko rubutacciya, za a iya ganin yadda aka sarrafa harshe wajen qera

wannan waqar. Haka kuma za a ga hoton rayuwar wanda aka yi wa waqar har da yadda shi mawaqin ya xauki rayuwa. Idan ma a zube ne haka abin yake, bare fa a faza fannin wasan kwaikwayo.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Wannan kashi ya yi bayanin ma`anar adabi ta fuska uku, da farko an ga ma`anarta ta zahiri da ma`ana ta lugga sai kuma ma`anarta ta ilmi. Muhimmin abu a nan a san cewa akwai kalmomi da yawa waxanda Hausa ta ara daga larabci, Saboda haka ba wani abin mamaki ba ne don an ce asalin kalmar balarabiya ce. Manufa dai a san ma`anarta ta kowace fuska aka buqaci mai nazari ya yi bayani.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Babu wani qayyadadden lokacin da za a ce kalmar ta sauya zuwa ga ma`anoni ko yanayin da ta koma, ma`anarta ta farko mai nufin kiran liyafada kuma ma`anarta ta lugga mai nufin halin xa`a ko da sauransu zuwa ma`anarta ta ilmi mai nufi hikimomi da fasahar al`umma wadda ta jibinci harshe, ana qirqirar waxannan fasahohi da ka a adana a ka, ko a wani abin rubutu ko kuma a a wanzar ta b aka ko a rubuce. Waxannan su ne ma`anonin adabi da suka kamata kowane mai nazari ya sani.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyin:

- Yi bayani tare da misalai kan abin da ka fahimta da ma`anar adabi ta zahiri da ta lugga.
- Masana sun bayyana adabi a matsayin madubi mai bayyana hoton rayuwar al`umm. Tattauna.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI

(Referenc/Further Reading)

CNHN, (2006): *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Xangambo, A. (2008) *Rabe-Raben Adabin Hausa da Muhimmancinsa Ga Rayuwar Hausawa*. Zaria Amana Publishers Limited.

..... (2009) 'Adabin Hausa da Mazhabobin Tarke na Duniya: Wa Ta Duba?' in Proceedings of the 2nd International Conference on Hausa Studies African and European Perspectives Kano, Bayero University.

Gusau, S.M (2011) *Adabin Hausa a Sauqaqe*. Century Research and publishing Limited, Kano

Kashi Na 2: Bambancin Adabi da Al'ada

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan darasi zan nuna wa mai karatu cewa akwai bambanci tsakanin waxannan kalmomi guda biyu waxanda suke tafiya kafaxa-kafaxa da juna. Adabi da al`ada tamkar Xanjuma da Xanjumai ne. Duk da yake suna yi wa juna shigar jiga-gizai, akwai wuraren da suka bambant. Waxannann bambance-bambance su ake sa ran a gani a wannan darasi.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Ana fatar a qarshen wannan darasi, xalibai su iya gane cewa ana iya samun abubuwa da yawa na adabi a fannonin al`alada, haka nan ana iya samun bayanan al`adu a cikin ayyukan adabi.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Al'ada ta Zahiri

Ma'anar al'ada ta zahiri na nufin 'haila' wato jinin nan da mata yi wata wata. Allah ya hhallicci mace da fitar da wani jinni matuqar bat a da juna biyu. Irin wannan jinni da mata ke fitarwa ya danganta da yanayin mace. Wata macen duk qarshen wata wannan jinni yak e zuwa mata, wata kuwa sai bayan watanni biyu biyu, wata ma har wata uku uku take yi kafin tag a jinni. Wata ba ta yi sai daga shekara sai shekara. Irin wannan jinni da ke fita a jikin mace a wannan lokaci shi ake nufi da al'adar. Wato jinin al'adar da take fitarwa bayan wani ayyanannen lokaci.

3.1.1 Ma'anar Al'ada ta Lugga.

Kalmar al'ada baquwar kalma ce wadda aka aro ta daga larabci, Baya ga ma'anarta ta zahiri, al'ada na nufin binwata hanya wadda aka saba da ita tun tale tale. Wannan na nufin bin wata hanya don yin maganin gargajiya, misali yin magani ta hanyar ganyeyyaki o tofi ko turare ko karatu ko hayaqi ko surface. Duk waxannan hanyoyi da aka lissafta su suns nuna hanya c eta al'ada wajen warkar da ciwo ko wata damuwa.

3.1.1 Ma'anar Al'ada ta Ilimi

Ma'anar al'ada ta ilmi na nufin abubuwn da mutum ya saba yi a rayuwarsa ta duniya. Ma`ana, duk wani tsari ko yanayin gudanar da rayuwa waxanda mutane suka tsara wa kansu kuma suka yadda da su a matsayin wasu abubuwa waxanda za su kasance masu yi masu jagora kan harkokinsu na rayuwa ita ake nufi da al'ada. Al'ada a wannan fanni na nufin tsarin day a shafi yanayin rayuwa gaba xayanta da harkokin da mutane ke yin a zamansu na duniya. A taqaice ma iya

cewa abubuwa ne waxanda suka shafi tun daga kan aure zuwa haihuwa da kuma mutuwa, wato gaba xayan yadda mutane suka tsara wa kansu wajen gudanar da rayuwarsu.

3.2 Bambancin Adabi da Al'ada

Idan an duba irin dangantakar dake tsakaninsu sai a yi zaton ba bambanci domin tamkar tsoka ne da jinni, idan akwai tsoka babu jini to abu ya vaci haka idan da jini babu tsoka.

Abin lura a nan shi ne, a cikin al'adu na Hausawa, akan sami yanayi ko lokacin da waxannan abubuwa ba sa samuwa sai da kalmomi na sarrafa harshe da gwanintar harshe. Misali, idan an xauki al'adar Hausawa da suka danganci.

- Ibada
- Zamantakewa (Aure, Biki, d.s)
- Neman abinci (Sana'o'i)

Za a tarar cewa kusan a duk cikin waxannan nau'o'in al'adar za a sami zantuttukan ko waqoqin da suke danganci waxannan bigire-bigiren da ake zance. Don haka ashe al`adar daban, adabi daban.

Haka kuma, inda su kansu waxannan bigiren al'adun suke tamkar tsoka, haka nan zantuttukan hikima na harshe suke kamar jini da basa rabuwa. Wato duk wani aiki na adabi baya tafiya face sai a wani bigire na al`ada.

Wani vangaren da za a iya hasashen cewa akwai bambanci shi ne inda al'ada ta zama a aikace ake yinta watau ta yi amfani da gavvan jiki don aiwatar da ita, Adabin na zama jagora ko hanyar da za a nuna wannan manufar da ake qoqarin isar wa.

Misali, Al'adar Bahaushe ce yin dave, ko daka, da Gaxa da dai sauransu. To wajen wanzar da wannan aiki ba shi kammala sai an haxa da hikimomi ko fasahohi da suka jivanci wannan bigiren kamar waqoqi da kaxe-kaxe da raye-raye.

Wata hanyar da za a iya hasashen bambancin adabi da al`ada ita ce, cewa ana iya ganin abubuwa na al'adu waxanda ake kwatantawa a cikin rayuwa. A kan kai lokacin da idan wani ya aikata wani abin da ya sava wa al'ada, wannan mutum yakan zamo abin nuni, ko dariya da nufin cewa ya aikata abin da ba haka ake son shi ba. Shi kuwa Adabi a iya cewa wasu abubuwan an qirqire su ne, idan aka yi tunanin kwatanta su a rayuwa ta zahiri ana iya fuskantar matsaloli da dama, galibi ma wasu ba za su iya kasancewa a rayuwa ta zahiri ba. Misali, Kirari ko Take, Waqa da ake kwatanta qarfin mutum da dabba ko wata jaruntaka ko matsayin da ba za a iya yi ba a rayuwa ta zahiri.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

A wannan darasi mun fahinci muhimman wuraren da adabi ya bambanta da al`ada, al`adar kowace al`umma na nuni da irin tsarin da wannan al`umma ta yi wa kanta don gudanar da rayuwar mutanenta. Wajen gudanarwa, akan sami wasu hikimomi da fahahar da mutane ke nunawa a lokacin da ake gudanar da wani abu na al`ada. Misali, bukukuwan Hausawa al`ada ce, to yayin bukukuwan ana samun

waqe-waqe da kaxe-kaxe da raye-raye, su waxannan waqe-waqen su ne ayyukan adabi, bukin shi kanshi al`ad ace. Tatsuniya al`ad ace amma waqoqin da ke cikin tatsuniya adabi ne.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A taqaice, akwai wuraren da adabi ya bambanta da al`ada, A lokacin da adabi ya kasance fasaha ko hikima da ake bayyana ta hanyar waqa ko zube ko was an kwaikwayo, ita al`ada tsari ne wanda ke jagora ga harkokin al`umma na yau da kullum. Haka kuma a lokacin da adabi ya zama qirqirarrun abubuwa, ita al`ada tsarin guda da rayuwar al`umm ace.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. Mene ne adabi, bayar da amsa tare da misalai kyawawa.
2. Adabi da Al`ada suna yi wa juna shigar giza-gizai, bayyana yadda abin yake.
3. Kawo biyu daga cikin wuraren da ake ganin akwai bambanci tsakanin adabi da al`ada, ayi bayanin kowane tare da misalai.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Dangambo, A. (2009) 'Adabin Hausa da Mazhabobin Tarke na Duniya: Wa Ta Duba?' in Proceedings of the 2nd International Conference on Hausa Studies African and European Perspectives Kano, Bayero University.

Xangambo, A. (2008) *Rabe-Raben Adabin Hausa da Muhimmancinsa Ga Rayuwar Hausawa*. Zaria Amana Publishers Limited.

Edward, B. T. (1967) "The Science of Culture" Culture and Consciousness: Perspectives in The Social Science. Gloria B. Levitas (ed). George Braziller, New York.

Gusau, S.M (2011) *Adabin Hausa a Sauqaqe*. Century Research and publishing Limited, Kano

Umar, M.B. (1987) *Dangantakar Adabin Baka da Al'adun Gargajiya*. Kano Triumph Gidan Sa'adu Zungur.

Kashi Na 3: Asalin Faruwar Adabi

1.0 GABATARWA (Introduction)

Masana irin su Xangambo (2008:7) sun bayyana cewa babu wani sahihin tarihi a rubuce da ya tabbatar da yadda rassan adabi suka faru, musamman ma adabi baka, tatsuniyoyi da karin magana da kacici-kacici da waqoqi da take da kirari da roqo da zambo da sauransu duk abubuwa ne waxanda ba za a iya cewa ga lokacin da suka fara wanzuwa a cikin al`umma ba. Saboda haka wannan darasi zai lalleqa hasashen da ake yi na samuwar wasu sassan adabi musamman kixa da waqa da tatsuniya da zantukan hikima.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Ana sa ran yayin da aka kammala wannan kashi, xalibai su iya gane cewa `yan Adam na farko a duniya suna yawo a doron qasa ba tare da wani killataccen wurin da za kira shi da gari ko qasa ko yanki ba. Sanannen abu ne cewa mutane a lokacin sun fi zama kusa da duwatsu da tsaunuka saboda su iya kare kansu daga abokan gaba ko kuma mugayen namun daji, a irin wannan hali ne suka riqa yawo inda za su fi samun `ya`yan itatuwa da ruwa sha. Ana hasashen cewa qwallayen

waxannan `ya`yan itatuwa su suka rinqa tsira idan damina ta faxi, wai ta nan ne aka fara samun dabarar noma. Don haka manufar wannan kashi ita ce a fahinci hasashen samuwar kixa da waqa da tatsuniya kamar dai yadda aka yi bayanin na samuwar noma.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Asalin Faruwar Adabi

Babu wani takamaiman lokaci ko wani abu a rubuce wanda zai bayyana ga lokacin da aka samar da ayyukan adabin baka. Saboda haka duk abubuwan da aka bayyana an yi ne bisa hasashe, ba kuma sun shafi al`ummar Hausawa kaxai ba ne a`a sun shafi tarihin samuwar adabin baka ne a duniya. Ba a yi bayanin rubutaccen adabi ba, saboda shi rubutaccen adabi ana da sanin lokacin da aka fara rubuta shi, kuma duk abubuwan da aka same su a rubuce, za a iya qirdaden lokacin da kuma al`ummar da suka samar da wannan abu.

3.1.1 Riwayar Samuwar Kixa

Ana hasashen farauta da yaqeqe-suna iya haddasa kixan tauri, wai lokacin da xan Adam ke rayuwa ta yawon farauta yakan kama dabbobi ya kuma ci `ya`yan itace. To wai wata rana sai wani ya kama wata dabba, ya fexe fatar, to da yake ba ya buqatar fatar sai kawai ya jefar da ita. Faxawar nan da za ta yi sai ta faha kan wani fafararren kututtu wanda ruwan sama ya rarake tsakiyarsa. Da fatar ta bushe sai ta kame gam-gam kamar an rufa ganga. Wata rana sai wani ya zo wajen, da ya ga fatar ta kame sai ya yi qoqarin ya cire ta. A qoqarin yin haka sai ya dinga bugun fatar, sai kuwa ya ji tana yin wata qara ko sauti mai jan hankali mai daxi. Ya kirawo `yan`uwansa su ma suka

bubbuga suka ji. Suka yi ta mamaki. Sai ya zame musu al'ada kullum idan sun fito za su wucc ta wurin, ko kuma duk lokacin da suka yi nishadi sai su je wurin su dinga bugawa suna samun nishadi. Wai wannan shi ne asalin yadda aka gano qera ganga da kuma yin kixa, Xangambo, (2008).

3.1.2 Riwayar Samuwar Tatsuniya

Dangane da tatsuniya kuwa, an ruwaito cewa a yayin da xan Adam ya gama hidimominsa na neman abinci da rana, yakan huta da daddare. A wannan lokacin ne al'ummar kowane yanki kan taru domin su ba juna labarin abubuwan da suka yi a wannan rana da kuma abin da suka ci karo da su, manya daga ciki na bayanin yanayin yadda za su inganta rayuwarsu, su kuwa yara suna wasanninsu, a wannan lokaci ne aka rinqa ba yara labarai waxanda za su taimaka masu da basirar gudanar da rayuwarsu.

Xangambo, (2008). Ya amabci cewa waxannan dalilai suka sa aka qirqiro wasannin motsa jiki da 'yan labarai ga waxanda su ba za su iya yin wasannin ba, misali tsofaffi da mata, waxanda koyaushe su suke tare da yara. Sannu a hankali har suka gano cewa ai za a iya yin amfani da irin waxannan labaran wajen koya wa yara abubuwa iri daban-daban, kamar irin yadda za su kare kansu idan wata dabba ta biyo su, ko hana su wasu xabi'u da al'ummarsu ba ta so da kuma sa su yin waxanda take so, da kiwon lafiya da dai sauran halayyar zamantakewar al'umma. Wato tatsuniya kamar ta zama makaranta ke nan bayan raha da nishaxi da take bayarwa.

3.1.3 Samuwar Waqoqi

Ta vangaren waqoqi kuwa, Xangambo, (2008) ya bayyana has ashen samuwarsu, ana jin su ma sun samu lokaci mai tsawo can baya, kuma ga alama yaqe-yaqe da farauta waxanda a sakamakonsu ake zuga ko yabon wanda duk ya yi wata bajinta, sun taka muhimmiyar rawa wajen qirqiro waqoqi, ko lafuzzan da suka yi kama da waqa, misali roqon baka da kirari da take da sauransu. Mu'amalar zaman sarakuna ko "jarumai" a garuruwa su ma lallai sun taimaka. Kirari da waqoqi da zuga jarumai don su fita da qarfi a lokacin faxe da abokan gaba na daga cikin dalilan da aka bayar wajen samuwar waqa. Hasashen na nuna cewa mutanen da suka iya kururuta jarumi da kambama shi don ya fuskanci abokan gaba su ne kuma suke jinjina wa jarumi a lokacin da aka gama yaqi. Irin wannan kururutawar da kambamawar su suka haifar da waqa saboda a nuna gwanintar harsh eta hanyar zaven kalmomi don girmamawa ko kambamawa.

3.1.4 Samuwar Zantukan Hikima

Zantukan hikima irin su karin magana da Habaici da zambo da qarangiya da sarrafa harshe na 'yan kama da 'yan gambara da 'yan qoroso da 'yan hoto da malam nabuta ko 'yan galura da sauransu, ga alama su sun faru daga baya ne bayan xan Adam ya sami bunqasa ta fuskar zamantakewa. Wato sai bayan tsarin zamantakewa da shugabanci da tattalin arziqin al`umma sun kafu sa`annan aka same su.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Bayanan da suka gabata sun nuna cewa babu wasu hujjoji a rubuce waxanda za a iya amfani da su domin a nuna ga lokacin da aka fara qirqirar adabin baka, sai dai tarihi ya nuna wasu tsofaffin sana`o`i

musamman farauta da noma waxanda ake ganin sun samu da daxewa a duniya sun yi sanadiyyar samuwar wasu daga cikin sassan adabin baka. Tunda a ‘ka’ ake qirqirqrsu a kuma adana a ‘ka’, wajen wanzarwa a yi amfani da baka, ashe rashin samun wani abu a rubuce ba abin mamaki ba ne.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Muhimman abubuwan da suka fito fili a nan sun nuna cewa akwai waxansu sana`o`i ko kuma tsarin zamantakewa walau ta jaruntaka ko ta son nuna gwaninta su suka samar da wasu sassan adabin baka. Mun ga vullar kixa daga yadda fatar naman dajin da aka fexe ta samar, sa`annan mum ga samuwau waqa sanadiyyar yaqe-yaqe, Tsarin zamantakewa ya haifar da samuwar tatsuniya da zantukan hikima. Waxannan abubuwa kamar yadda aka ambata hasashe-hasashe ne kurum domin babu wasu hujjojida za su tabbatar da haka. Wani hanzari ba gudu ba, ana batun samuwar waxannan abubuwa a duniya ne ba wai a cikin al`ummar Hausawa kawai ba.wannan bayani

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. Samuwar waqoqi ba sa rasa nasaba da waxansu abubuwa na jaruntaka, bayyana yadda abin yake.
2. Bayyana hasashen da ya samar da waqoqi a al`ummomi na duniya kana ka gangaro ga al`ummar Hausawa.
3. Me ya sa ake wa tatsuniya da kirarin makarantar farko ta malam Bahaushe?
4. Wadata da kwanciyar hankali sun yi sanadiyyar samuwar wasu adabin baka. Ko an yarda?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008) *Rabe-Raben Adabin Hausa da Muhimmancinsa Ga Rayuwar Hausawa*. Zaria Amana Publishers Limited.

Suwaida M. Yahaya, I. (1978) *Darussa A Kan Adabin Hausa*. Zaria Institute of Education, Ahmadu Bello University.

Kashi Na 4: Rabe-Raben Adabi

1.0 GABATARWA (Introduction)

Masana sun rarraba adabi zuwa gida-gida, wasu masanan sun yi amfani da lokaci wajen rarraba dabi, wato akwai lokacin da Bahaushe yake rayuwa shi kaxai tare da tsarin bautarsa na gargajiya ba tare da cuxanya da wasu alumma ba, wannan lokacin adabinsa daban kuma shi ake wa laqabi da kafin zuwan musulunci. Haka nan kuma akwai lokacin da musulunci ya shigo qasar Hausa tun ma kafin Bahaushe ya yi cuxanya da larabawa, wannan lokacin ma adabinsa daban domin an sami tasirin musulunci a adabin. Sa`annan zango na uku na sauyawar adabi shi ne zuwan turawa qasar Hausa, shi ma wannan lokaci adabinsa daban. Wasu kuwa sun yi amfani da zamanin iya karatu da rubutu, ta wannan hanyar za a iya raba adabi zuwa giuda biyu, wato na gargajiya da kuma na zamani.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce a fahimci rukunan da aka aka raba adabi, da kuma dalilan day a sa aka yi wannan rabon. Muhimmin abu

a nan shi ne a gane irin sauyin da adabi ya samu sakamako cuxanya da baqin abubuwa ko al`adu.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Rabe-Raben Adabin Hausa

Yana da kyau mai karatu ya fahimci cewa akwai masana da manazarta da yawa da suka gabatar da litattafai ko qasidu ko rubuce-rubuce waxanda ke bayanin yadda za a iya raba adabin Hausa. Wasu sun yi amfani da lokaci , wasu kuma yanayin irin adabin suka xauka wajen karkasa shi kashi-kashi. Ga dai kaxan daga cikin muhimman bayanan da masana suka gabatar ta yadda za a iya rarraba adabin Hausa.

3.1.1 Ra`ayoyi Game da Rabe-Raben Adabi

Akwai ra`ayoyi mabambanta waxanda masana suka gabatar ta hanyar da za a iya rarraba adabin Hausa. Wasu na ganin za a iya rarraba adabi ta fuskar gargajiya da zamani, wasu kuwa sana ganin za aiya rarraba adabi ta la`akari da irin cuxanyar da Bahaushe ya yi da wasu al`umma. Duk in an nazarci waxannan rabe-raben, akwai muhimmin abu guda da ya bayyana cewa akwai adabi na da can can da kuma sabon tsari wanda ya sami vurbushin ko tasirin wani abu.

3.1.2 Adabi Kafin Zuwan Musulunci

Hikomomi da fasahar al`ummar Hausawa waxanda suka gada tun daga kaka da kakanni su ne adabin kafin zuwan musulunci. Wato ire-iren waxannan zantuttukan da Bahaushe yake da su kafin ya yi cuxannya da baqin al`ummomi su ake kira da adabi kafin zuwan musulunci. Sanannen abu ne cewa musulunci ya shigo qasar Hausa tun kafin Bahaushe ya yi hulxa da larabawa,

3.1.3 Adabi Bayan Zuwan Musulunci

Malumfashi na cewa, Larabawa sun shigo }asar Hausa ta hanyoyi mabambanta, da farko dai a lokacin shigo da addinin Musulunci wanda aka ce ya samu kar~uwa tun wajajen }arni na 8 zuwa na 9, daga baya kuma ta hannun masu cinikin bayi da saye da sayarwa addinin Musulunci ya zaunu sosai a }asar Hausa. Daga tsakanin }arni na 13 zuwa na 15 kuwa addinin Musulunci ya warwatsu zuwa garuruwa da }auyukan }asar Hausa, ta yadda kusan kowane sashe na }asar Hausa ana gudanar da addinin Musulunci. Wannan ya sanya ilmin addinin Musulunci da makarantun allo suka wanzu a kusan ko'ina a fa}in }asar Hausa. Wannan ne ya sa al'ummar yankin suka na}alci harshen Larabci ta yadda har suka iya rubutu da shi, suka samar da hanyar rubutu ta ajami. Saboda haka har zuwa lokacin da aka jaddada addinin Musulunci a }asar Hausa a }arni na 19, za a ga cewa yawancin Hausawa sun iya karatu da rubutu cikin Larabci da ajami ta yadda aka samar da rubutaccen adabin Hausawa ta wa}annan hanyoyin rubutu. Yawancin ayyukan adabin da aka samar sun fi a fagen wa}a da kuma zube. Ke nan wannan ya nuna mana cewa adabin da suak samu bayan zuwan addinin musulunci da iya rubutu da Ajami shi ake wa la}abi da adabi bayan zuwan musulunci

3.1.4 Adabi Bayan Zuwan Turawa

Turawa da suka zo qasar Hausa sun sami mutane da ilmi na musulunci da kyakkyawar tsarin shugabanci da hanyoyi tarbiyar al`umma. Baya ga wannan sun iske mutane da adabinsu na gargajiya waxanda wasunsu ba a rubuce suke. Abin nufi anan shi ne, Hauswa sun koyi

karatu da rubutu cikin larabci hart a kaima sun iya fitar da haruffan Ajami wanda yake tsarin rubutu ne na musamman kuma an yi amfani das hi wajen rubuta waqoqi da zube. Da turawa suka iso sun iske Hausawa da tarin hikimomi da fasahar gargajiya wannan dalii ya sa sun yi yunqurin mayar da waxannan adabin baka zuwa rubutattun adabi ta hanyar amfani da haruffan book. Wannan shi ake nufi da rubutaccen adabi, wato said a turawa suka zo aka koyi karatu da rubutun book kana aka samar da ire-iren waxannan adabin.

3.2 Adabin Gargajiya

Adabin gargajiya adabi ne da masana suka bayyana cewa, shi ne adabin da Hausawa ke da shi tun tale-tale, wato sun gaje shi ne tun daga kaka da kakanni, kuma yana da matuqar muhimmanci ga rayuwar Hausawa ta fuskoki daban-daban. Wannan adabin ne wasu ke yi laqabi da adabin ‘Ka’ ko adabin ‘Baka’, adabi gargajiya ba yana taqaita ga lokacin da ya shuxe ba ne, illa cewa ko a wannan zamani da muke ciki za a iya samu adabin gargajiya idan aka aiwatar da shi a bisa tsarin da aka gaje shi tun daga kaka da kakanni.

3.2.1 Adabin Zamani

Xangambo, (2008). Ya ce Adabin zamani shi ma, kamar yadda sunansa ya nuna, adabi ne wanda zamani ya kawo. Wato da can, kafin zuwan Musulunci da zuwan Turawa, babu shi. Shi wannan adabi, akan yi masa laqabi da “rubutaccen adabi.” Kamar yadda muka gani a baya, adabin gargajiya, shi ba rubutacce ba ne asalinsa. Adabin zamani ya rabu gida uku:

Rubutattun waqoqi

Rubutun zube/qagaggun labarai
Wasan kwaikwayo (rubutacce)

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Wannan darasi ya taso ra'ayoyin masna kan yadda za a iya rarraba adabin Hausa, a duk rabe-raben da aka yi, akwai ittifaqin cewa adabin da aka gada kaka da kakanni daban, sauran adabin da ya zo daga baya daban. Ba lakocin da aka samar da adabin yak eke da muhimmanci ba, illa yadda tsarin adabin yake. Adabin gargajiya yana da siffafi irinsu a 'Ka' ake qirqirarsa, a adana a 'Ka', sa'annan a wanzar ta 'Baka', babu wani nau'in rubutu wajen samar da wannan nau'in adabi. Inda aka sami shigowar rubutu wajen samar da wannan adabi, walau ko ta amfani da Ajami ko ta Hausar Boko, wannan adabi ya zama rubutacce ko kuma adabin zamani. Wannan ya nuna cewa, ko a yau aka samar da adabin da ke da siffa qirqira da 'Ka' a adana a 'Ka' a kuma wanzar ta 'Baka' to bai sauya da matsayinsa na adabin gargajiya ba.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Bayanai sun gabata cewa za a iya raba adabi ta fuska biyu: Da farko idan an yi la'akari da yanayin zamantakewar Hausawa da irin tasirin da suka samu ta sanadiyyar cuxanyansu da baqin al'adu, za a iya raba adabi zuwa gida uku kamar haka: Adabi kafin zuwan musulunci, da adabi bayan zuwan musulunci da kuma adabi bayan zuwan turawa. Ta xaya vangaren kuwa, in an yi amfani da yanayin iya karatu da rubutu

da kuma hanyar adana adabi, za a iya rarraba adabi gida biyu: Wato adabin gargajiya da adabin zamani.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi

1. Bayyana ra`ayoyin masana kan yadda za a iya rarraba adabin Hausa.
2. Bayyana ma'anar adabin gargajiya
3. Bayyana yadda adabin zamani yake da rabe-rabensa.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Gusau, S.M.(2008). *Waqoqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Pulishers Limited.

Kashi Na 5: Muhimmancin Adabi Ga Rayuwar Al`umma

1.0 GABATARWA (Introduction)

Adabi ko shakka babau yana da muhimmanci ga rayuwar alumma, kowace al`umma ta duniya tana taqama da hikimomi da fasahar da suka gada kaka da akkanni, ire-iren waxannan hikimomi da fasaha suna nuna ci gaban al`ummoma da irin falsafar su game da rayuwa. Ta hanyar adabin kowace al`umma za a iya gane lokacin da aka wanzar da wannan adabi da irin tasirin da wannan adabi ya yi ga mutane. Adabi na nuna irin nahiyar da mutanen suke, akwai lokutan da za a iya samun tarayya a tunani ko yanayin zartar da wasu

abubuwan na adabi, irin wannan yanayi na nuni da tasirin da wani adabi ya yi ga wani sanadiyyar cuxanya ko maqwbtaka.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

A qarshen wannan darasi ana sa ran xalabai su iya gane muhimmancin adabi ta kowace fuska. Baya ga ilmantarwa da nishaxantarwa, adabi yana da muhimmanci ta xangaren kaifafa tunani da adana tarihi da taimakawa harshe wajen qirqirqr zantuttukan hikima waxanda za su fitulu masu haskaka rayuwar al`umma.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Muhimmancin Adabi

3.1.1 Ilmantarwa

Akan yi amfani da Adabi wajen ilmantar da alumma akan abin dab a su sani ba, sau da yawa ayyukan adabi suna ilmantar da alumma kan wasu abubuwan da za su zama alfanu gare su. Fasihai masu rubuta zube ko wasan kwaikwayo ko waqa suna lura da halin da alumma suke ciki ne a lokacin da suke ayyukansu na adabi. Saboda haka, idan akwai wani baƙon abu day a bayyana a cikin alumma, ta wannan haya ana ya ilmantar da mutane ko kuma wayar masu da kai kan muhimmanciun wannan abu. Haka kuma ayyukan adabi suna zama abubuwan yanke hukunci ko gyara a cikin al'umma. Abun nufi a nan, idan an sami wani azzalumin mai sarauta ta hanyar amfani da Adabi ana iya nuna masa kurakuransa da abin da ya kamata ya yi.

3.1.2 Nishaxantarwa

Adabi ko wasu nau'o'in Adabi sun kasance abokan hita ga al'umma da nishaxai a lokacin da jiki yake buqatar hutu. Bar ta batun hutu ma, har akan yi amfani da wasu nau'o'in Adabin domin qarin kuzari.

3.1.3 Adana Tarihi

A kan yi amfani da Adabi don adana tarihi. Idan an xauki wasu sassa na adabi, za a iya fahimtar yadda aka sarrafa harshe da irin tsarin ko ci gaban da harshe ya samu daga nan a fahimci irin rayuwar al'ummar da ake magana a kan su ta yin amfani da wannan nau'in Adabin.

3.1.4 Haskaka Rayuwa

Wannan na nuni da inda aka fito da inda ake har da qoqarin haskaka gaba. Da yawa akwai waqoqin da suke nuni ko hannunka-mai-sanda ga al'ummar Hausawa kan wasu halaye marasa kyau day a kamata a kula da su domin a sami gyara a cikin alumma. Ba waqa kaxai ba, hatta sauran fannonin adabi wato zube ko was an kwaikwayo suna zama fitulu masu haskaka inda al`umma ta dosa. Wasu kuwa kira suke kan kyawawn halaye da xabi`u na gari waxanda ya kamata muytane su siffantu da su. Haquri da jaruntaka da karimci da riqon gaskiya da tausayi da cika al`qawari da amana na daga cikin xinbin halaye da xabiu waxanda adabin Hausa yake kira ga alumma domin su rungume su.

3.1.5 Bunqasa Harshe

Qyale-qyalen jawo hankali da gwaninta harshe da sarrafa kalmomi a cikin waqa ko zube ko wasan kwaikwayo ko shakka babau suna taimakawa harshe ne. Sanannen abu ne cewa mai aikin adabi yana da lasisi na karya qaidar harshe domin waqarsa ta tafi kamar yadda yake

so, wannan ba yana nufin gazawa ce a harshe ba ko kuma a ce sun naqasa harshen, illa ma wata fasaha ce wadda take samar da wasu kalmomi ko rumbuin kalmomi waxanda za su zama abubuwan bincike ga masu nazartar harshe.

3.1.6 Adana Al'adu

Adabi da al'ada tamkar tsoka da jinni ne, saboda haka adabi na taimakawa wajen adana al'adun Hausawa. Adabi na taimakawa wajen adana al'adu domin ta hanyar adabi za a iya gane tsarin zamantakewar al'umma da yadda suke gudanar da rayuwarsu. Idan muka xaukimisalin tatsuniyar Ruwan Bagaja, a wannan tatsuniya akwaikyanayin zamantakewar Bahaushe wanda ke nuna cewar yana auren mata fiye da xaya, haka nan kuma yana nuna mana yadda aka fi fifita wata matar akan wata. Tatsuniyar na nuni da yadda abincin Hauswa suke in an duba kogunan kala-kalan abincin da aka ambata a cikin tatsuniyar. Akwaikma nuna tsarin shugabanci da yadda masarautu suke da abubuwan da mutane suka fi fiftwa a rayuwarsu da kuma abuuwan da suke qyqma kamar yadda muka gani a sakamakon da `ya bora ta samu da na `yar mowa.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Ko shakka babu muhimmancin adabi ga rayuwar kowace al'umma ba su qidayuwa, domin kuwa ba kara zube ake aiwatr da adabi ba. Adabi na nuna irin ci gaban da al'umma ta samu ne ko kuma irin falsafar ta game da rayuwa. Ta hanyar nazartar nau`i guda na adabi, misali Karin Magana za mu iya gane yadda Bahaushe ya xauki abubuwan rayuwa

kama tun daga tarbiyya da zamantakewa zuwa tsarin shugabancin al`umma.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Abubuwan da suka fito fili a wannan darasin sun nuna cewa adabi da nazarinsa suna da muhimmanci ta waxannan hanyoyi: Da farko dai adabi, na ilmantarwa da faxakarwa da nishadxantarwa. Adabi na kyautata dangantaka da haxin kan al`umma da tarbiyya da koyarwa. Haqiqa adabin baka ko na gargajiya ya kasance tankar makaranta ce ta koyar da al`umma yanayin zaman rayuwa.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana yadda adabi ke ilmantar da al`umma.
2. Nishaxantarwa kam a adabin Hausa ba abin magana ba ne. Yaya abin yake ?
3. Akan yi wa adabi kirari da taskar adana tarihi da al`adu shin an yarda ?
4. Wasu rukunan adabin na iya zama makarantun farko na koyar da yara zaman duniya, bayyana yadda abin yake.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers.

Gusau, S.M. (1995) *Dabarun Nazarin Adabin Hausa*, Fisbas Media Services, Kaduna.

Rukuni Na 2: Ma'anar Adabin Gargajiya

Kashi Na 1: Ma'anar da Ire-Iren Adabin Gargajiya

Kashi Na 2: Zantukan Hikima

Kashi Na 3: Waqar Baka

Kashi Na 4: Zube Na Baka

Kashi Na 5: Wasannin Kwaikwayo

Kashi na Xaya 1: Ma'anar da Ire-Iren Adabin Gargajiya

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan kashi ya qunshi bayanai kan adabin gargajiya, wato adabin da ya wanzu tun kafin Bahaushe ya sami hanyar rubutu da karatu sakamakon haxuwa da baqin al'ummu. A wannan gavar za a daddale bayanin adabin **baka** da adabin **ka** don fayyace Rukuninsu a adabin gargajiya. Haka nan kuma kashin ya qunshi bayanai kan ire-iren adabin gargajiya, wato adabin da ake qagawa a ka, a wanzar da baki, a adana a ka. A wannan gavar za a kawo bayanin ire-iren adabin gargajiya waxanda suka haxa da zantukan hikima da waqar baka da zube na baka da wasanni.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da adabin gargajiya, abin da wasu ke bayyanawa da adabin baka ko adabin ka, sa'annan a bayyana ire-

iren adabin gargajiya. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma'anar gargajiya
- Ma'anar adabin baka
- Ma'anar adabin ka
- Ma'anar waqar baka
- Mene ne zube na baka ?
- Yaya wasannin gargajiya suke ?

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Gargajiya

Kalmar gargajiya daga 'gado' ne, wato duk abin da aka ce na gargajiya ne ana danganta shi da abin da aka gada kaka da kakanni, tun kafin Hausawa su haxu da wata al'umma har ta yi naso a cikinta. Duk wani abu na gargajiya bas hi da nasaba da rubutu, ko da kuwa an rubuta shi daga baya domin adanawa bai sauya masa suna daga na gargajiya ba sai dai a iya cewa an zamanantar da gargajiyar.

3.1.1 Ma'anar Adabin Baka

Idan aka ce adabin baka, ana nufi adabin gargajiya ne wanda ba rubutacce ba ne, kuma adabi ne da yake qunshe cikin cikin rayuwar yau da kullum wanda tushensa daga iyaye da kakanni ne. (Xangambo, 2008). Kiran sa adabin baka yana da nasaba da wanzar da shi da fatar baki da ake yi.

3.1.2 Ma'anar Adabin Ka

Adabin Ka da Adabin Baka duk abu guda ne, adabi ne da ake ake qagawa a ka, a wanzar ta baka, a adana a ka. Rawar da kai ke takawa wajen qagawa da adanawa ya sanya wasu masanan ke bayyana shi da adabin ka maimakon adabin gargajiya ko adabin baka. Saboda haka, abin da ke da muhimmanci a nan ba sunan ba, amma da zarar an ce adabin ka ko adabin baka ko adabin gargajiya, ana nufin adabin da ake qirqirar sa a ka, a wanzar da fatar baki, a kuma adana a qwaqwalwa ba tare da rubutu ba ko wata na'ura ta zamani.

3.2 Ire-Iren Adabin Gargajiya

Adabin gargajiya ya kasu gida uku ko huxu a wani haujin, akwai waqar baka da zube na baka da wasanni da zantukan hikima.

3.2.1 Zantukan Hikima

Zantukan hikima na nufin guntattakin zantuka masu cike da hikima, a wani lokacin qunshe da faffaxar ma'ana. Galibi ba su cika tsayi ba a furuci, sai dai idan aka yi sharhinsu ta fuskar hoton da suke haskawa a rayuwar al'umma sai a tarar suna da faxin gaske. Misalan waxannan zantukan hikima sun haxa da karin magana da take da kirari da habaici da zambo da salon magana da zaurance da sauransu.

3.2.2 Waqar Baka

Akwai wasu mata kai wato kalmomi muhimmai da za a iya amfani da su wajen fito da ma'anar waqar baka, waxannan kalmomi sun haxa da rerawa da hawa da saukar murya da

daidaita murya da rauji da naqaltar harshe da hikima da fasaha da kixa da karvi ko amshi (Gusau, 2008).

Gusau (1984), ya bayyana waqar baka da cewa; “wani saqo ne cikin zance da azanci da ake rerawa ba faxa kurum ba, ta hikima da fasaha da zavavvun kalmomi waxanda suka dace da saqon, kuma tana zuwa gunduwa-gunduwa da sautin murya da kixa da armashi da gaxa da tafi mai saka zuciya jin daxi.”

Saboda haka, waqoqin baka kamar yadda sunansu ya nuna, su ne waqoqin da aka yi da baki. Abin nufi a nan shi ne, su dai waqoqin baka shirya su ake yi a zuci, kuma a gabatar wa mutane da su ta hanyar rera su da baki. Tun ainihinsu ba a rubuce suke ba, kuma mawaqan da suke tsara su, ba a rubuce suke tsara su ba, sun vullo da su ne ta hanyar rerawa da baki, wani lokaci tare da kixa, wani lokaci kuma babu,(Tsoho (1983:1). Waqoqin baka sun qunshi waqoqin mata na aikace-aikacen cikin gida da waqoqin yara na dandali da waqoqin cikin tatsuniyoyi da kuma waqoqin makaxa da mawaqan Hausa na gargajiya.

3.2.3 Zube Na Baka

Ana iya bayyana zube na baka da wata hikima, ko basira ko tunani irin na xan’Adam da ya qaga kan wani abu, ya furta da fatar baki domin watsa wata manufa don koyarwa ko kuma hannunka-mai-sanda da jagora don nishaxi.

Saboda haka, zube na baka ya qunshi waxansu labarai masu xan tsawo, ana kuma yin su ne a lokacin hira kamar, labarai na

jarumai ko `yan fashi ko na almara, irin su labaran hikima ko wasa qwaqwalwa da kuma tatsuniyoyi irin na gizo da qoqi da hikayoyi da qissa da tarihi ko tarihihi da tatsuniya da zaurance da salon magana da kirari da take da zambo da sauransu da dama. Duk irin waxannan nau'o'i na zube da aka ambata ana qaga su ne a ka, a wanzar da su da baka, a kuma adana a ka. Shi ya sa ake kiran su zube na baka.

3.2.4 Wasanni

Wasanni jam'i ne na kalmar wasa wadda kalma ce da ake amfani da ita domin bayyana wani abu da yake sanya nishaxi ko jin daxi da raha da walwala a zukatan masu yi ko masu sauraro. Gusau, (2013), cewa ya yi wasan yara yana nufin wasu hanyoyi da dabaru waxanda yara maza da mata suke amfani da su na tsinka jininsu da motsa jiki tare da cinye lokaci da samun walwala da naqaltar dabarun zaman rayuwa cikin nishaxi. A gargajiyance, ba yara ne kawai ke wasanni ba, akwai wasannin gargajiya waxanda sukan qunshi motsa jiki da motsa tunani don bayyana gwanintar Bahaushe. Saboda haka za mu iya karkasa wasannin zuwa gida-gida kamar haka:

- Wasannin gargajiya na wasa kurum: Wasan kura ko na maciji ko na kunama.
- Wasannin sana'a da suka ha]a da wasan gardawa (hawan }aho) da na `yan tauri (wasan tauri) da na `yan kama da na `yan dabo.
- Wasannin dandali ko wasannin yara da suka ha]a da A sha ruwan tsuntsaye da [an akuyana da na `Yar tsana.

Wasannin bukukuwan al'ada da suka }unshi wasan Giwa sha laka da Bikin bujin daji da na Kallankuwa da wasan bori.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Daga bayanin da ya gabata, mun fahimci adabin gargajiya adabi ne da ba shi da alaqa da rubutu (duk da yake a yanzu akan taskace adabin gargajiya a rubuce don adanawa), adabi ne da ya wanzu tun kafin Hausawa su iya karatu da rubutu kuma ya cigaba da wanzuwa har yanzu. Akan kira shi adabin ka ko adabin baka saboda ana qirqira ne a ka, a wanzar da baki a adana a ka. Haka nan kuma, adabin gargajiya ya kasu gida huxu ne. Saboda haka idan ana batun ire-iren adabin garjiya ana nufin yadda adabin gargajiya ya kasu zuwa zantukan hikima da waqar baka baka da zube na baka, sai kuma kaso na huxu da akan kawo, wato wasannin gargajiya, waxanda su ma nau'o'i ne na zube na baka, sai dai gajeru ne ba dogaye ba. Ma'anonin waxannan rukunai aka tattauna a wannan kashi na xaya.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan kashi ya qunshi bayani ne kan adabin gargajiya. An bayyana ma'anar gargajiya, sai aka bayyana ma'anar adabin baka da kuma nuna yadda adabin ka yake ta fuskar qirqira da wanzarwa da adanawa, sai aka fahimci cewa duk abu guda ne. Haka nan a wannan kashi, an tattauna ire-iren adabin gargajiya waxanda suka haxa da zantukan hikima da waqar baka da zube na baka da kuma wasanni.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar gargajiya
2. Me aka fahimta da adabin baka
3. Ko akwai bambanci tsakanin adabin baka da adabin ka?
4. Kawo ire-iren adabin gargajiya
5. Bayyana ma'anar waqar baka
6. Bayyana ma'anar zube na baka
7. Tattaunaabin da aka fahimta da wasannin gargajiya

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Gusau, S.M.(2008). *Waqoqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Pulishers Limited.

Gusau, S.M (2013). *Wasanni Don Yara*. Abuja, Kano, Kaduna Zariya: Century Research and Publishing Company.

Tsoho, M.Y. (1983). "Waqeqeniya". Kundi Digiri na Xaya. Zariya: Sashen Harsunan Nijeriya da Afirka, Jami'ar Ahmadu Bello.

Kashi Na 2: Zantukan Hikima

1.0 GABATARWA (Introduction)

Daga cikin dabaraun da Bahaushe ke amfani wajen koyar da darussan rayuwa da kaifafa tunani da cusa kyawawan xabi'u cikin al'umma akwai maganganunsa na azanci ko zantukan hikima da sauransu.

Wannan kashi ya qunshi bayanai kan zantukan hikima da ire-irensa kamar karin magana da take da kirari da habaici da zambo da salon magana.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da guntattakin zantukan hikima na Hausa da ire-irensu. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma'anar ma'anar zantukan hikima
- Ire-iren zantukan hikima na Hausa
- Fayyace nau'o'i da misalan zantukan hikima
- Bayyana matsayin zantukan hikima a adabin Hausa

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Zantukan Hikima

Zantukan hikima su ma nau'i ne na adabi, wato fasahar al'umma wadda ta jivanci guntattakin zantuka masu cike da hikima, a wani lokacin qunshe da faffaxar ma'ana. Galibi ba su cika tsayi ba a furuci, sai dai idan aka yi sharhinsu ta fuskar hoton da suke haskawa a rayuwar al'umma sai a tarar suna da fadin gaske.

3.1.1 Ire-Iren Zantukan Hikima

Ire-iren zantukan hikima sun haxa da karin magana da take da kirari da habaici da zambo da salon magana da sauransu.

3.1.1 Karin Magana

Karin magana zance ne a dinqule mai faffaxar ma'ana, wato wata gajeriyar magana ce qunshe da voyayyiyar ma'ana ko dogon bayani in aka warware. Shi ya sa karin magana take da siffon da suka keventa gare ta, wato gajarta da gavovi biyu da dinqulewa da kuma rexe ko fid da wasu kalmomi da ba dole sai an yi amfani da su ba.

Da yake kalmomi biyu ne suka gina karin magana, wato '*kari*' da kuma '*magana*'. Kari na nufin wani vangare ko rabi ko karyayye ko kuma rababbe. Magana kuma na nufin zance ko furuci ko kalami da

mutum kan yi domin a fahimci abin da ke cikin zuciyarsa. Ke nan karin magana zance ne da aka yi wa givi ko aka karya shi ko raba shi ko kuma aka kawo wani vangare aka yi watsi da wani vangaren (Malumfashi, 2018).

Yawancin karin maganar Hausa vangare biyu gare su, vanagare na biyu shi ke ciko bayanin vangare na farkon. Misali:

- i. “Allah na mutane”, java ta ga bakin mijinta
- ii. “Da haka muka fara”, kuturu ya ga mai qyasfi.
- iii. “Da sauran tsalle”, in ji varawon dankali.
- iv. “Abin da daxi”, an ba mayya tsaron gawa.
- v. “Yaushe kuma?”, an ce da kuturu ka gama lafiya. Da sauransu.

3.1.2 Take da Kirari

Take ya samu ne daga kalmar *takawa*, wato a yaba ka ko kwarzanta ko zuga ka, da zai sa ka jirga ko ka taka saboda ka ji daxin abin nan da ka ji ko saurara. Akan yi take da kixa ko wasu furuci da suke danganta abin da ake kaxa wa taken da shi. Saboda haka take wani amo ko zance da ke share fage kafin kirari ya iso. Ana yin take ne da kixa ko busa ko wani salo da za a iya fassarawa a maganance. Misali, kafin fara farauta akan yi kixa don sanar da jama’a cewa za a fita, kuma wannan kixan yakan zo a matsayin taken wani xan farauta ne. Sa’annan take kan iya zama wani vangare na qoqarin yabo ko kushewa ga abubuwan da jama’a suka sa gaba, sai dai take bai cika tsawo ba. Sai dai duk da yake take yana zuwa da amo ne, ba zance ko furuci ne ba, da zarar aka yi wa mutum take zai iya vugewa da yin kirari.

Kirari furuci ne wanda ya yi kama da yabo, ta amfani da kalmomin ciccivawa da ake yi wa wani mutum cikin hikima don a kambama shi ko wani abu don a fito da kyawonsa da armashinsa a idon jama'a. A tsarin kirari, za a kira mutum ne ta hanyar amfani da sunansa ko ta ambaton siffofinsa waxanda abin tutiya ne ko a wajen mai yin kirarin. Har ila yau, kirari kan iya qunsar kalaman da in ba a muhalli na kirarin ba, bas a ambatuwa kai-tsaye ga mutum. Misali kalmomi irin su 'shege' ko 'mahaukaci' ko 'arne' da sauransu. Mutum na iya yi wa kansa kirari, ko ya yi wa wani ko wani ya yi masa. Alal misali:

- i. Sai ni baqi fentin Allah, mahaukacin kare mijin Ladidi
- ii. Damo sarkin haquri qanin su Talatu
- iii. Hajiya Balaraba xiyar Tijjani,

Tabbara uwar alqawari,

Sukari ba ki farin banza ba,

Masara mai yawan zane ta Alhaji Audu.

- iv. Kunu xan babban masaki,

Shanka banza barin ka banza,

Da safe marmari da maraice ciwo,

Ya vata ruwa ya vata wuta ya je ciki bai yi komai ba,

A kira ka da tsinin baki a sha ka da tsinin baki.

Daga misalan da suka gabata, mun fahimci ana gina kirari da siffa ko halayyar mutum ko abin da za a kirara, akan kuma danganta abu da makusantarsa misali miji da mata ko 'yan'uwa da sauransu. Sa'annan, ana iya yi wa mutum ko dabba ko gari ko abinci ko itaciya ko wani abu mai rai ko mara rai kirari.

3.1.4 Habaici da Zambo

Habaici riga ce ba wuya duk wanda ya sa ta yi masa daidai, wato dai tamkar yi da mutum ne ta magana a voye, ma`ana zagi mai mayafi. Wato ba a fito fili aka zagi mutum ba amma akan faxi wasu kammanu ko kuma hali nasa yadda daga ji za a fahimci ko da wa ake. A habaici akwai `yar gaskiya game da halaye ko `yar ya, sai dai qarya ta fi yawa. A tsarin habaici ba a siffanta wanda ake yi wa shi, sai dai a yi domin ya gane ko wasu su fahimta cewa an san abin da shi yake yi.

Zambo kuwa a xaya vangaren yana nufin kishiyar yabo. Inda akan siffanta mutum da wasu siffofi munana waxanda za su wulaqanta shi ko su jawo masa rashin martaba a idon mutane, ba tare da la`akari ko wannan mutum yana da waxannan siffofi ko ba shi da su ba. Akan qara gishiri a zambo don a daxa lalata hali ko xabi`ar wanda ake yi wa shi, (Gusau, 2008:380).

A duncule, habaici suka ce a kaikaice, tamkar dai riga ba wuya, duk wanda ya sa ta yi daidai da shi, zambo kuwa suka ce kai-tsaye har ma akan qara gishiri ko a wuce-makaxi-da-rawa.

3.15 Salon Magana

Salon magana ko qarangiya ko gagara-gwari zance ne mai xauke ko qunshu da wasu kalmomi masu wuya ko masu kama da juna, yakan qunshi luguden kalmomi. Misali ;

- i. Tun da Tavo take ba ta tava tava tavo ba
- ii. Tattabara tara qwai tara xa tara za ta gari tara gai da mutum tara

- iii. Ke matar Dubarudu ba ni madubin Dubarudu in duba. Ni ma matar Dubarudu ban duba madubin Dubarudu ba, sai kai baƙon Dubarudu ka ce in ba ka madubin Dubarudu ka duba ?
- iv. Na je Duru na iske durumin Duru na ce durumin Duru me ya sa mutanen Duru suke sarar ka da duru-duru ? da sauransu da dama.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Zantukan hikima kamar yadda sunansu ya nuna, zantuka ne na azanci da ake wanzar da su da fatar baki, ana qirƙirar su ko qaga su da ka, a kuma adana shi a ka kamar sauran nau'o'in adabin baka. Irin waxannan zantuka sun qunshi gajerun zantukan hikima ne don fasalta rayuwa da koya darussa mabambanta, da kuma nishaxantarwa. A wannan kashi an tattauna ma'ana da misalansu a adabin Hausa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna a kan zantukan hikima, wato maganganu na azanci waxanda Bahaushe ke amfani wajen koyar da darussan rayuwa da kaifafa tunani da cusa kyawawan xabi'u cikin al'umma. Kashin ya qunshi bayanai kan zantukan hikima da ire-irensa kamar karin magana da take da kirari da habaici da zambo da salon magana.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar zantukan hikima
2. Kawo misalai biyar na nau'o'in zantukan hikima na Hausa

3. Bayyana ma'anar uku daga cikin waxannan tare da kyawawan Misali:
  - i. Karin Magana
  - ii. Take Da Kirari
  - iii. Habaici Da Zambo
  - iv. Salon Magana

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.

Gusau, S.M (2008). *Waqoqin Baka a Qasar Hausa : Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano : Benchmark Publishers Limited.

Kashi Na 3: Waqar Baka

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan kashi ya qunshi bayani ne kan waqar baka da qunshiyarta. A ciki an yi qoqarin kawo ma'ana da kuma siffofin waqar baka. Haka kuma za a kawo ma'ana da rabe-raben makaxa. Daga bisani kuma za a kawo bayani kan kayan kixa.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi shi ita ce a fahimci ma'anar waqar baka da siffofinta da kuma rabe-raben makada da kuma irin kayan kidan da ake amfani da su.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Waqar Baka

Masana da dama sun bayyana ma'anar waqar baka daidai fahimtarsu. Xangambo(1982) ya bayyana waqar baka da cewa; "Waqar wani furuci (lafazi ko saqo) ne cikin azanci da ake aiwatarwa ta hanyar rerawa da daidaita kalmomi cikin wani tsari ko qa'ida da kuma yin amfani da dabaru ko salon armashi".

A wata ma'anar kuwa an bayyana waqar baka da cewa; "wani zance ne shiryayye cikin hikima da azanci da yake zuwa gava-gava bisa qa'idoin shiryawa da daidaitawa, a rere cikin sautin murya da amsa-amon kari da amshi da kixa" Gusau, (2008).

3.1.1 Ma'anar Makaxa

Kalmar makaxa kalma ce da aka samo ta daga 'kaxa ko kixa ko kixi'.

A nan kalmar na nufin waqar tare da buga ko kaxa wani abu domin samar da wani amo ko sauti na musamman. An yi wa kalmar kixa

qarin ma'anar ta ma- a farkonta sai ta koma makaxa. Ashe ke nan

Makaxa mutane ne da suke yin kixa da waqar da fatar baki. Wannan ne

ma ya sa ake kiransu makaxan baka.

3.1.2 Rabe-Raben Makaxa

Masana irin su Xangambo (1984) da Yahya (1984) da Gusau (2008)

da sauransu sun karkasa makaxa zuwa manyan rukunoni kamar haka:

- Makaxan fada(sarauta)
- Makaxan jama'a
- Makaxan sha'awa
- Makaxan ban dariya
- Makaxan sana'a
- Makaxan jarunta (maza)

3.2.5 Siffodin Waqar Baka

Siffodin waqar baka ta Hausa a bayyane suke, su waxannan siffodi su ke bambanta waqar baka da rubutatta, waxannan siffodi sun haka da: waqar baka ta Hausa na da tushe/gindin waqa, waqar kuma tana zuwa da kixa, ana kuma rereta. Akwai yan amshi da rawa kuma an gabatar da ita cikin qungiya. Waqoqin na da tsarin xiyan waqoqi masu shexara ko shexaru a kowane xan waqa, akwai kuma rashin didaiton shexara ko shexaru da kuma rashi daidaito tsakani xa na farko da mai bi masa. Waxannan siffodi ko shakka babui su ke bambanta waqar baka ta Hausa da sauran nauoin waqoqin Hausa.

3.1.4 Kayan Kixa

A wurin Hausawa kixa wani muhimmin al'amari ne a cikin rayuwar Hausawa. Baya ga cin abinci da ibada da karatu, da wuya a samu wani

abu da Bahaushe yake yi wanda babu kixa a cikinsa. (Gusau, 2008). Misali, Manoma suna da makaxansu musamman ma lokacin aikin gayya, mata a cikin gida, musamman lokacin ayyukan gida kamar niqa da daka da raino duk akwai nau'ukan amo da suke haxawa da shi. Fatake a lokacin tafiya sukan tafi da makaxansu domin xebe masu kewa. Mayaqa a fagen yaqi suna da kayan kixansu kamar kuge da kurya gangan mutuwa da tambari da sauransu. (Gusau, 2008).

An raba kayan kixan Hausawa zuwa manyan rukunai huxu kamar haka;

- 1- Ganguna
- 2- Kayan izga ko tsarkiya
- 3- Kayan bushe-bushe
- 4- Sauran kayan kixa

1 – Ganguna

Da yawa cikin kayan kixan da ke cikin wannan kason sukan kasance an rufa su ne da fata, wanda ake buga fatar domin samar da amon kixa. Misalin kayan kixan da ke wannan rukuni sun haxa da: Ganga da Jauje da dundufa da kurya da talle da turu da kalangu da xan karvi da duma da tambari da taushi da duman girke da kotso da kwairama da banga da tallabe da qoroso da sauransu

2 - Kayan Isga ko Tsarkiya

Waxannan sun haxa da: Garaya da goge da kuntigi da gurmi da kukuma da kumbo da kumsa da sauransu.

3 – Kayan Bushe- bushe

Waxannan sune kayan kixan Hausawa waxanda ake hurawa da baki domin samar da amo. Misalansu sun haxa da: Algaita da farai da kakaki da damalgo da qaho da sarewa da bututu da tilliveri da kwagira da sauransu.

3 - Sauran kayan kixa

A wannan kason an kawo sauran abubuwan Hausawa ke samar amon kixa da su ne baki xaya, waxanda ba su cikin sauran kason da aka kawo a baya. Waxannan kayan kixa sun haxa da: Tafin hannu da farankace da shantu da sakaina da kacakaura da gwangwani da qwarya da buta da zunguru da xuwawu da dutsen nika da akayau da zuga-zugi da sauransu. Waxannan da ma wasu su ne kayan kixan da Hausawa ke amfani da su.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Tun fil azal Hausawa suna da hanyoyin da suke samun nishaxi. Waqar baka na xaya daga cikin hanyoyin da Hausawa kan bi wajen samar wa da kansu nishaxi.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A cikin wannan kashi an kawo bayanai ne kan waqar baka, inda a ciki aka kawo ma'anar waqar baka da siffofinta da ma'anar makaxa da rabe-rabensu. Haka kuma an kawo bayani kan kayan kixan Hausawa.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. Bayyana ma`anar waqar Baka
2. Zavi uku daga cikin waxannan ka yi masu fixar ragon suna
  - Makaxan fada(sarauta)
  - Makaxan jama`a
  - Makaxan sha`awa
  - Makaxan ban dariya
3. kamar yadda makaxa suka bambanta haka ma kayan kixansu .
Daddale.
4. Bayyana siffofin waqar Baka waxanda suka bambantata da sauran nau`o`in waqoqin Hausa

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Zaria, Amana Publishers.

Gusau, S.M. (2008). *Waqoqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-
Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano; Benchmark Publishers
Limited.

Kashi Na 4: Zube Na Baka

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan kashi ya qunshi bayanai kan zube na baka, wato zuben da ake qagawa a ka, a wanzar ta baka, a adana a ka, musamman abin da ya shafi qirqirarrun labarai da suka haxa da tatsuniya da hikaya da qissa da kuma almara.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da nau'o'in zube na baka na Hausa musamman qirqirarrun labarai. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma'anar zube na baka da qirqirarrun labarai
  - Rarrabe nau'o 'i da misalan zube na baka
  - Fayyace yadda nau'o'i da misalan zuben suka kasance na baka
- Bayyana ma'anonin wasu nau'o'in zube na baka

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Zube

Zube nau'i ne na adabi da yake nufin wata hikima, ko basira ko tunani irin na xan'Adam da ya qaga kan wani abu, ya furta da fatar baki domin watsa wata manufa don koyarwa ko kuma hannunka-mai-sanda da jagora don nishaxi. Akwai ire-iren waxannan zube da yawan gaske

a cikin adabin Hausa da suka haxa da qissa da tarihi ko tarihihi da tatsuniya da almara da hikaya da zaurance da salon magana da kirari da take da zambo da sauransu da dama.

Haka kuma ana iya kallon zube na baka da zance na hikima da ake shiryawa cikin azanci da yake zuwa a kara zube, wani lokacin kuma mai xan tsawo, mai kuma ban sha`awa da koyar da dabarun zaman duniya ta hanyoyi da mataakai daban-daban. Kenan, ana iya bambanta zube da waqa da wasan kwaiwayo ta fuskar adabi, wato ana iya cewa a waqa da wasan kwaikwayon sai an tsara, an kuma shirya, sa'annan kuma a daidaita tunani kafin a aiwatar da su alhali kuwa a zube ba a buqatar waxannan abubuwa.

3.1.1 Ma'anar Qirqirarrun Labarai

Qirqirarrun labarai zance ne na hikima da ake shiryawa cikin azanci da suke zuwa a kara zube, kuma mai xan tsawo, mai kuma ban sha`awa da koyar da dabarun zaman duniya ta hanyoyi da mataakai daban-daban. Irin waxannan qirqirarrun labarai galibi suna da tsayi. Misali tatsuniya da hikaya da qissa da almara, da sauransu.

3.1.2 Tatsuniya

Tatsuniya tana daga cikin manyan rasa na adabin bakan Bahaushe, kuma qagaggen labari ne da Bahaushe kan ba `ya`yansa domin su tashi cikakku kuma kamilan mutane.

Masana da dama sun daxe suna kallon tatsuniya ta fuskoki daban-daban, (Gusau, 2006) cewa yake "tatsunniya wani tsararren labari ne

wanda magabata (musamman tsofaffin mata) suke shiryawa cikin hikima da nuna qwarewa da naqaltar harshe da ya qunshi wata shiryarwa da nuni zuwa ga halaye da ilmin zaman duniya, sannan da saka nishaxi da raha ga rayuwa da kuma cinye dare”.

Saboda haka tatsuniya makaranta ce ta malam Bahaushe, ta nan yakan ilimantar da `ya`yansa dabarun zaman duniya tun kafin Bahaushe ya sadu da baqi. Ta amfani da tatsuniya Bahaushe kan kaifafa tunanin `ya`yansa. Saboda haka, tsofaffi ne kan shirya tatsuniya, kuma qirqirarren labari ne da akan shirya domin ilmantarwa ga yara. Ana buxe tatsuniya ne da ‘Gatanan gatananku’ a rufe kuma da ‘Qurungus’. Galibi an fi yin tatsuniya da dare, in kuwa za a yi da rana to sai an xaure gizo.

3.1.3 Hikaya

Hikaya labari ne da ake ba da wa da ya faru dangane da mala`iku, ko aljannu ko mutane ko rauhanai ko dabbobi ko tsuntsaye ko kuma qwari. Wani lokaci kuma takan xauki yanayin qago wasu labaran don qarin bayani kan wani abu ko kwaikwayon sa. Hikaya labari na manyan mutane, ba annabawa ba, da abin da ya faru gare su. Misali, hikayar wani halifa ko sahabi ko wani babban sarki. Hikaya kuma, takan qunshi wani abin mamaki da ya auku ko kuma dai wani labari mai koya darasi ga zaman duniya (ko ma amfanin lahira). Hikaya kuma tana iya zama ta wani attajiri ko kuma dai wani labari mai koya zaman duniya dangane da yadda mutum zai iya bakinsa, (Xangambo, 2008).

3.1.4 Qissa

Qissa labari ne na gaskiya da aka bayar ko ake bayarwa a kan rayuwar annabawa da sahabbai ko waliyyai ko shaihunnan malamai, ko wasu bayin Allah da sauran su da suka danganci addinin Musulunci, musamman waxanda Alqur’ani da Hadisai suka kawo bayaninsu.

Hausawa sun sami damar sanin wani labari da ake kira da suna ‘qissa’ bayan cuxanyarsu da Larabawa, suka kuma samu damar rabauta da addinin Musulunci. Don haka a iya cewa tasirin addinin Musulunci da karance-karancen da suka danganci tafsiri da hadisai da wa’azi wajen watsa addinin Musulunci, su ne suka taimaka wajen samuwar qissa a al’ummar Hausawa.

Masana da dama sun raba qissa zuwa sassa daban-daban. Daga cikin su akwai Sa’idu Muhammad Gusau wanda ya kasa qissa zuwa nau’i huxu kamar haka:

- Qissar Annabawa, wadda ta bayyana rayuwarsu ta haqiqa da irin gwagwarmayar da suka sha wajen isar da saqon Ubangiji (Allah).
- Qissar Sahabbai da waliyyai da shaihunnai, wadda ke qunshe da bayanin rayuwarsu.
- Qissar sauran bayin Allah (muminai), wadda take bayyana rayuwar wasu bayin Allah, nagartattu da suka miqa wuyansu ga addinin Allah. Qissar kangararru, waxanda suka bijire wa addinin Allah.

3.1.5 Almara

Almara ita ce hanyar gabatar da wasu matsaloli kara-zube ko kuma ta hanyar labari, sannan a buqaci mai sauraro ya bayar da amsa ko kuma ya zava tsakanin abubuwan da aka ambata. Gusau, (1995), yana ganin

almara wani shiryayyen labari ne na jawo hankali da ake bayarwa don kaifafa tunanin masu sauraro ko nishaxi. Saboda haka almara ba ta fiye tsawo sosai ba; sai dai takan qunshi wani abu na ban dariya ko qalubalen da za a nemi mai sauraro ya warware. A taqqaice, almara labari ne qirqirarre wanda ba lalle ne ya auku ba.

Tun kafin Hausawa su haxu da Larabawan suna da ire-iren waxannan labaru na ban dariya da sa nishaxi. Misalin almara ta kaifafa tunani mai buqatar sai an yi tunani kafin a bayar da amsa, ita ce; wasu adadin tsuntsaye ne a sama da kuma wasu a qasa. Sai na sama suka cewa na qasa da xaya daga cikinku zai hawo sama da adadinmu ya zama xaya. Su kuma na qasa suka ce wa na sama da xaya daga cikinku zai sauko ya haxu da mu da adadinmu ya ninka naku. Shin tsuntsaye nawa ne a sama kuma nawa ne a qasa?

3.0 **KAMMALAWA (Conclusion)**

Zube na baka kamar sauran nau' o' in adabin baka ana wanzar da shi ne da fatar baki, ana qirqirar shi ko qaga shi da ka, a kuma adana shi a ka (wato qwaqwalwa). ko da kuwa an adana shi a rubuce, bai sauya masa suna zuwa rubutacce ba, sai dai an yi amfani da rubutu wajen taskace shi don gudun salwanta ko canza Rukuni a qumshiyarsa saboda sauyawar zamani. Zube na baka ya qunshi duk wani zance da ba waqa ba, ba kuma wasan kwaikwayo ba. Wasu daga cikin ire-iren waxannan zantuka dogaye da suka shafi labaru na gargajiya, wasu kuma gajerun zantukan hikima ne don fasalta rayuwa da koya darussa mabambanta, da kuma nishaxantarwa. Muhimman abubuwan da aka tattauna a wannan kashi kenan.

5.0 **TAQAITAWA (Summary)**

A wannan kashi an tattauna a kan zube na baka, wato zuben da ake qagawa a ka, a wanzar ta baka, a adana a ka, musamman abin da ya shafi qirqirarrun labarai. Kashin ya qunshi ma'anar zube da ma'anar qirqirarrun labarai da kuma ma'anoni na wasu daga cikin misalansu da suka haxa da tatsuniya da hikaya da qissa da kuma almara.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

- 1 Bayyana ma'anar zube na baka da qirqirarrun labarai
- 2 Kawo misalai biyar na nau'o'in zube na baka
- 3 Bayyana ma'anar uku daga cikin waxannan :
  - i. Tatsuniya
  - ii. Hikaya
  - iii. Qissa
  - iv. Almara

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers.

Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.

Gusau, S.M. (2006). Tatsuniya (Gatana) : Sigoginta da Hikimominta. Cikin *Mujallar Algaita*, 4,1.

Malumfashi, I. (2004). Qagaggun Labaran Hausa : Abin Da Aka Sani Da Wanda Ba A Sani Ba Ta Fuskar Tarihin Adabi. Maqalar Da Aka Gabatar, Sashen Harsunan Nijeriya, Usumanu Xanfodiyo University, Sokoto.

Kashi Na 5: Wasannin Kwaikwayo

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan darasi yana bayani akan wasannin kwaikwayo na gargajiya, ba za a iya kintacen lokacin da Hausawa suka fara waxannan wasannin ba. Abin da ya fi karvuwa ga masana da manazarta shi ne wasanni ne da aka gada tun kaka da kakanni, masu gudanar da waxannan wasannin galibi matasa ne da kuma yara maza da mata. Akwai wasannin da suka samu sanadiyyar shigowar addinin musulunci kamar wasannin tashe, sauran kuwa wasanni ne da tun da daxewa ake yin su a cikin al`umma.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

A qarshen wannan darasi, ana sa ran a fahimci wasannin da Hausawa suke da su tun kafin su yi cuxanya da wasu al`ummomi. Su waxannan wasannin masu siffar kwaikwayo su ake wa laqabi da wasannin kwaikwayon gargajiya. Muhimmin abu ne a iya bambancewa tsakanin wasa da wasan kwaikwayo, kowane wasan kwaikwayo wasa ne, amma ba kowane wasa yake wasan kwaikwayo ba.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Wasa

Shi dai wasa na nufin duk abin da ba gaskiya ba, yana kuma]auke da raha da ban dariya da nisha]I ko annashuwa a magance ko a aikace. A wasu wuraren, wargi shi ake nufi da wasa, a wa]ansu wuraren kuwa, wargi na nufin mugun wasa ne.,

3.1.1 Ma'anar Wasan Kwaikwayo

Wasan kwaikwayo adabi ne mai bayyana hikima da fasahar al'umma. Haka kuma hanya ce wadda take nuna hoton rayuwar al.umma. Tamkar yadda idan mutum ya duba madubi zai iya ganin kansa a ciki, haka ma za a iya ganin hoton rayuwar al'ummar da suka gabata ta hanyar wasan kwaikwayonta. Za a iya ganin hoton abin da ke faruwa a cikin al'umma, har ma wani lokaci a iya qirdaden abin da zai kai-komo cikin al'umma. Hanya ceta bayyana ko dai tunanin mai shirya wasan, ko marubuci, ko kuma irin falsafarsa game da rayuwa. Abrams, (1953).

Kalmomi guda biyu suka haxu don bayyana ma`anar wasan kwaikwayo, wato akwai wasa akwai kuma kwaikwayo, wanda ke nuni da aikata wanin abu don kwatanta yadda yake, ko yadda ake yin sa, ko don a ga kyansa ko kuma muninsa.

Kwaikwayo a matsayinsa na wani ginshiqi wanda xan Adam yake amfani da shi wajen gudanar da rayuwarsa ta yau da kullum ya yi kaka-gida a mafi yawa daga cikin wasannin Hausawa. A nan ana buqatar yin wata matashiya, kalmar 'Drama' a dunqule kamar yadda aka santa kuma ga masu nazarinta na nufin wasannin kwaikwayo waxanda aka rubuta domin a awaitar a dandamali a gaban masu kallo. Ire-iren waxannan wasanni ko kuma a ce nau'o'in waxannan

wasanni ba su wuce waxanda suka yi fice na raha da ban tausayi da tir-madalla da dai sauransu ba.

Masana da dama sun bayyana ma`anar wasan kwaikwayo ta fuskokin da suka fahimci lamarin. Mashahurin malamin falsafar nan wato Aristotle, (1996) ya bayyana wasan kwaikwayo da cewa 'kwaikwayon wani aiki ne, haka kuma kwaikwayon wani mutum ko mutane ta hanyar kwatanta yadda suke yin wani aiki.

Crow, (1983:4) ya bayyana ma`anar wasan kwaikwayo da cewa wani rin wasa ne a inda mutane kan kwaikwayi wasu mutane ko wasu abubuwa dangane da halayensu ko irin abubuwan da suke gudanarwa, ana yin wannan wasan ne domiun nishaxantarwa ga masu kallo.

Shi kuwa Kofoworola, (1977:3) a taqaice cewa ya yi wasan kwaikwayo wata fasaha ce wadda ke samar da jin daxi da annashuwa ga rayuwar xan Adam.

Yahaya, (1978:244) ya ce ai wasan kwaikwayo, ko da jin sunansa ma ya riga ya bayyana kansa, wato akwai alamar wasa watau abin da yake raha, akwai kuma alamun kwaikwayo, wato aikata wani abu don kwatanta yadda ake yin shi.

A duncule wasan kwaikwayo, kwaikwayon wani abu ne ta fuskar wasa, inda harhaxuwar wasu ayyukan 'yan wasa kan samar da cikakken labari don isar wa ga al'umma. Wannan labari mai xauke da wata manufa kan iya kasancewa ya faru cikin al'umma ko kuma qirqirarsa kawai aka yi.

Idan an lura da duk bayanin da aka kawo kan ma`anar wasan kwaikwayo sai a taras ma`anar ta qunshi abubuwa da dama. Da farko dai bayan bayyana ma`anar da ake son a gane na shi kanshi wasan

kwaikwayon, an haxa har da irin saƙon da ake fatar wasannin su isar ga al'umma. Haka kuma wasu bayanan sun xan yi nuni da ire-iren wasan kwaikwayo ko da kuwa ba su faxaxa ba.

3.1.3 Bambancin Wasa da Wasan Kwaikwayo

Shi dai wasa na nufin duk abin da ba gaskiya ba, yana kuma jauke da raha da ban dariya da nisha'ji, akwai kuma kwaikwayo, wanda ke nuni da aikata wanin abu don kwatanta yadda yake, ko yadda ake yin sa, ko don a ga kyansa ko kuma muninsa.

Wasa

Ana yi don raha

Ba kwaikwayo

Ba Sauya kamanni

Ba dole don a gani ba

Ba jaukar lokaci mai tsawo

Ba wani lokaci tsayayye

Wasan Kwaikwayo

Koya darussa

Akwai kwaikwayo

Akwai Sauya kamanni

A dandali don a gani

Ana jaukar lokaci mai tsawo

Akwai lokutan gabatar da shi

3.1.3 Ire-Iren Wasannin kwaikwayon gargajiya

3.1.3.1 Tashe

Tashe yana xaya daga cikin wasannin gargajiya da ake gudanarwa a qasar Hausa, domin idan muka ga yadda ake gabatar da shi za mu ga cewa akwai wasu xabi'u da tarbiyya ta yau da kullum waxanda suka shafi rayuwar Hausawa. Masana ilmi sun bayar da ma'anonin tashe kamar haka:-

Ahmed (1985:8) ya ce: ‘ Tashe a kowane bangaren qasar Hausa ana yin shi ne a watan azumi, lokacin watan ya kai kwana goma, dalilai uku suka haifar da tashe, na farko don a tashi jama’a lokacin sahur, kamar yadda kalmar nan “tashe” ta nuna. Dalili na biyu shi ne, don hana mutane wasanni almubazzaranci, na uku ana yin wasannin tashe ne domin nishaxi bayan buxe baki’.

Shi kuma Umar (1980:3) ya ce: ‘tashe al’ada ce da aka yi a cikin watan nan mai alfarma wato watan Ramalan. A wannan wata Ubangiji Tabaraka Wata’ala ya umarci Musulmi da yin azumi, ya kuma kwaxaitar da su ga yawaita ayyukan Ibada. Don haka, za mu iya cewa tashe wasa ne da ke xauke da nishaxi da nuna farin ciki a wani qayyadadden lokaci da yara maza da ‘yan mata da samari ke gudanarwa’.

Dangane da ire-iren tashe, masana ilimi irin su Ahmed, da Umar, sun karkasa tashe na yara maza zalla da tashen ‘yan mata da kuma tashen Samari matasa.

- (1) **Tashen yara maza, sun haxa da:** Sakanni-in xiba, ka-yi -rawa, da Xan duqununu, da Tsoho da gemu, da Danda dokin kara, da Zan buga, kar-ka buga, da Tashi wali da dai sauransu.
- (2) **Tashen yan mata sun haxa da:** Samodara, da Maryama da Daudu, da Asha ruwa, da Mai ciki, da Auren-gidan-sharu-ba-daxI da dai sauransu.

(3) **Tashen Samari:** Sun haxa da Amale mai Jan-kaya, da Jatau mai magani, da Gwauro ya tsinke, da Kai ni, chadi zan tafi da Macukule da dai sauransu.

3.1.3.1 **‘Yankamanci**

‘Yankamanci wasa ne na ban dariya inda xan kama kan sa buje da baban riga da takobin ice dad a tasbahan quli-quli da gangar sakaina. Yakan kwave babar rigarsa don ya yi qunzugu da ita ta hanyar cusa ta cikin wandonsa. Duk maganar xan kama bat a wuce ta abinci, ko day a yi wata Magana wadda ta shafi addini za a taras ya sauya mata tsari ta koma maganar abinci. Idan ya sami fitacciyar waqar wani sai ya sauya mata kalmomin dake ciki don ta koma siagar abinci. Yakan yi amfani da kayayyakin da aka lissafa a sama musamman takobi don kai hari na barazana. Wata siffa tax an kama it ace ba ya karvar kyauta da hannu sai dai a jefa masa inda shi kuma zai café da baki.

3.1.3.3 **Kalankuwa**

Hausawa sun da]e da sanin wasan kwaikwayo da kuma gudanar da shi a wasu lokutan gudanar da bukukuwan wasannin gargajiyansu. Masana na ganin abin da aka fi sani da suna wasan kwaikwayo (Drama) asali ana kiransa wasan gauta ne. Yahaya da Muhammad, (1978). Wasan gauta ya kasu kashi biyu, akwai wanda ake yi a fada wanda {wara} waran sarki ke yi, da kuma wanda samari da ‘yan mata suke ha]uwa a Dandali (wuri na musanman don gudanar da wasanni). Dukkan su iri jaya ne sai dai wanda ake yi a fada, galibi Sarki da Hakimansa

da iyalansa ne ‘yan kallo, wanda samari ke shiryawa kuwa kowa da kowa na iya zuwa ya kalla. Akan shirya wasan ne ta kwaikwayon harkokin mulki da gudanar da shari’a a karkara cikin Kaka. Dagacin garin shi ne kan na}a sarkin samari. Shi kuma sarkin samari shi ne zai na}a mataimakansa kamar su Galadima da Madaki da Waziri da Al}ali.

A wasu wurare irin wannan da ake aiwatarwa a cikin garuruwa ko {auyuka ba tare da an fita zuwa wani wuri ba shi ne wasan Kalankuwa. Idan an sami fita ziyartar wasu {auyuka ko garuruwa, nan ne ake masa la}abi da wasan Magi. Muhammad da Yahaya, (1978).

Wasu kuwa gani suke wasan Kalankuwa na cikin bukukuwan Hausawa na gargajiya wanda ake gudanarwa shekara-shekara. Masu shirya wasan kan gudanar da za~e a tsakaninsu tukun kafin a shiya wasan. Samari da ‘yan mata ke za~en wa}anda za su shugabanci gudanar da wasan da kuma al’amurarsu. Sarakunan {auyuka da garuruwa su suke tabbatar da wannan za~e na samarin ta na}a mutane da samarin suka za~a. Irin wannan sarautu sun ha}a da Sarkin samari da Sarauniyar ‘yan mata da Al}alin samari da Sarkin dogaran samari da Yari da sauransu. Ibrahim, (1982).

A yayin da wasu suke yin masa wannan kallon, wasu kuwa gani suke Wasan Kalankuwa “*Tumbin Giwa*” ne ko kuma a ce “*Jakar Magori*” ce inda ake samun harha}uwar wasanni da dama a lokacin da ake gudanar da wasan. Mai wannan ra’ayi ne

kuma yake ganin a wasu wurare maimakon a kira wasan da Kalankuwa, shi ake kira da *Wasan Magi* ko *Wasan gauta*. Akan aiwatar da *Wasan gauta* ne a matsayin jaya daga cikin wasannin da ake aiwatarwa a lokacin gudanar da *Wasan Kalankuwa*, Ahmed, (1985).

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Muhimman batutuwan da suka kamata mai nazari ya lura da su sun haxa da ma`anar wasa da kuma ma`anar kwaikwayo, ita wasa tana nufin abin da ba da gaske ba, kwaikwayo kuwa na nuni da koyi yanda ake wani abu ko kuma kwatanta shi don a ga yadda ake yinsa. Lokacin da aka gwama waxannan kalmomi domin su tayar da kalma guda ta wasan kwaikwayo, sai a taras ma`anar ta sauya. Kalmar Drama wadda take daga turanci ta ke baquwa ce ga Bahaushe, kwatankwacinta da Hausa wadda aka sani ita ce 'Gauta', amma da tafiya ta fara nisa sai aka sauya wa drama suna daga Gauta ta koma wasan kwaikwayo.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Darasin nan ya yi bayanin muhimman abubuwa da suka qunshi: Ma`anar wasan kwaikwayo na gargajiya da ma`anar wasa, bambancin wasa da wasan kwaikwayo ma a duba shi, an kuma yi bayanin yadda ake gudanar da wasu daga ciki a matsayin misalai. Wasan tashe, wasa ne wanda ya samu sanadiyyar shigowar addinin musulunci, shi kuwa wanan `Yangambara da kalankuwa ta sauran wasnnin itrin su danad

dokin kara da was an tuwon qasa da na `yar tsana duk wasaannin kwaikwayon gargajiya ne waxanda sai a darasi na gaba za a duba su.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. Duk wasan kwaikwayo wasa ne, amma ba kowane wasa yake was an kwaikwayo ba. Tattauna
2. Bayyana bambancin da ke tsakanin wasa da wasan kwaikwayo.
3. Zavi biyu daga waxannan a bayyana yadda suke:
  - Tashe
  - `Yankamanci
  - Kalankuwa

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Ahmed, U.B (1985) *Nau'o'in Wasannin Kwaikwayon Hausa*. Cibiyar Nazarin Al'adun Nijeriya. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.

Aristotle. (1996). *Poetics*. Trans. By Malcon Heath. England, Penguin Books Ltd.

Crow, B. (1983). *Studing Drama*, Nigeria, Longman.

Ibrahim, M.S (1982) "Dangantakar Al'ada da Addini: Tasirin Musulunci Kan Rayuwar Hausawa ta Gargajiya". Kano. Kundin Digiri na Biyu. Sashen Harsunan Nijeriya Jami'ar Bayero.

Yahaya, I.Y da Muhammad, S. (1978) *Darussa Akan Adabin Hausa*. Zaria. Institute of Education, Ahmadu Bello University.

Yahaya, I.Y. (ed) (1978). ‘Nazari Kan Yanayin Wasan Kwaikwayon Hausa’
in Proceeding of the First International Conference on Hausa
Languages Literature and Culture. Kano: Bayero University.

Rukuni Na 3: Adabin Zamani

Kashi Na 1: Ma’anar Adabin Zamani

Kashi Na 2: Ire-Iren Adabin Zamani

Kashi Na 3: Rubutacciyar Waqa

Kashi Na 4: Rubutaccen Zube

Kashi Na 5: Rubutaccen Wasan Kwaikwayo da Adabin Radiyo da na
Talbijin

Kashi Na 1: Ma’anar Adabin Zamani

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan kashi ya qunshi bayanai kan adabin zamani, wato adabin da ya wanzu bayan Bahaushe ya sami hanyar rubutu da karatu sakamakon haxuwa da baqin al’ummu. A wannan gavar za a bayyana ma’anar adabin zamani, sai kuma ma’ana da siffofi da ire-iren adabin zamani.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da adabin zamani, abin da wasu ke bayyanawa da rubutaccen adabi. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma’anar adabin zamani

- Ma'anar adabin zamani
- Siffodin adabin zamani
- Ire-iren adabin zamani

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Adabin Zamani

Adabin zamani kamar yadda sunansa ya nuna, adabi ne da zamani ya kawo. Wato adabi ne da ya wanzu bayan Hausawa sun koyi karatu da rubutu sakamakon zuwan Larabawa da Turawa qasar Hausa. Ana kiran sa rubutaccen adabi saboda ana tsara shi da wanzar da shi a rubuce. Kenan, hanyar wanzar da adabin zamani(rubutu) ita ce ta bambanta shi da adabin gargajiya ko na baka.

3.1.1 Ma'anar Zamani

Qamusun Hausa na Jami'ar Bayero (2006), an bayyana ma'anar zamani da cewa "lokacin da ake ciki mai ci." Zamani ne ke shigowa da wasu qaqale- qaqale da suka sauya da waxanda aka saba da su. Wato idan muka duba wannan bayani za mu ga ai zamani ne yake shigowa da wasu abubuwan da babu su a da can, idan zamani ya zo da wani abu ko kuma baƙon abu da ya zo wa mutane sabo ga wani lokaci ko wani zamani domin tafiyar da harkokinsu na yau da kullum.

Saboda haka, duk inda aka kai aka kawo, ma'anar zamani ba ta wuce lokacin da ake ciki ba, wannan ya haxa da yayi da fasalce-fasalcen tsarin rayuwar yau wanda ke xamfare da zamananci ko tasirin baƙin al'adu cikin al'adun da aka saba da su. Zamani a qasar Hausa ya zo da cuxanyar al'adu na wasu al'umma, kuma ya yi naso sosai a al'adun

Hausawa musamman da suka shafi sutura da aure da haihuwa da siyasa da kasuwanci da zamantakewa.

Har ila yau zamani ne ke shigowa da wasu qaqale- qaqale da suka sauya da waxanda aka saba da su. Wato idan muka duba wannan bayani za mu ga ai zamani ne yake shigowa da wasu abubuwan da babu su a da can, idan zamani ya zo da wani abu ko kuma baƙon abu da ya zo wa mutane sabo ga wani lokaci ko wani zamani domin tafiyar da harkokinsu na yau da kullum.

3.1.2 Siffon Adabin Zamani

Ba tare da an tsawaita ba, akwai siffon da suka keƙanta ga adabin zamani kuma su ne suka bambanta shi da adabin gargajiya. Siffa ta farko kuma mafi muhimmanci ita ce rubutu. A taqaiƙe, adabin zamani yana da waxannan siffon:

- Ana qirƙirar shi a ka, a wanzar a rubuce
- Ana adana shi a rubuce
- Akan gabatar a rubuce ko ta baka ko a aiwatar
- Adabi ne mai qunshu da tasirin baƙon tunani musamman na Larabawa da Turawa
- Bahaushe ya koyi tsarawa da wanzar da adabin zamani ne daga baƙin al’ummu, wato Larabawa da Turawa.

3.1.3 Ire-Iren Adabin Zamani

Adabin zamani ya kasu gida uku, akwai rubutacciyar waƙa da rubutaccen zube da kuma wasannin kwaikwayo na zamani. Kowanne daga cikin waxannan akwai nau’o’insu da suka keƙanta ga kowane

kasha. Misali, wasannin kwaikwayo na zamani ya qunshi na rediyo da na talabijin da rubutacce na littafi da fina-finai da sauransu.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Adabin zamani adabi ne da ke da alaqa da rubutu wato adabi ne da ya wanzu bayan Hausawa su iya karatu da rubutu daga haxuwa da baqin al'ummu, musamman Larabawa da Turawa. Akan kira shi rubutaccen adabi saboda ana wanzar da da shi a rubuce kuma a adana a rubuce.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an kawo bayanai kan adabin zamani, wato adabin da ya wanzu bayan Bahausha ya sami hanyar rubutu da karatu sakamakon haxuwa da baqin al'ummu. An tattauna ma'anar adabin zamani, sai kuma ma'ana da siffofi da ire-iren adabin zamani.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar zamani
2. Bayyana ma'anar adabin zamani
3. Bayyana wasu daga siffofin adabin zamani
4. Kawo ire-iren adabin zamani

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2007) *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Zaria Amana Publishers.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers.

Yahaya, I. Y. (1988) *Hausa A Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. NNPC Zaria.

Sa'id, B. (1978) "Gudummawar Masu Jihadi Kan Adabin Hausa". Kundin Digiri na Biyu, A.B.C/ A.B.U. Kano.

Yahya, A.B. (1987) *Salo Asirin Waqa*. FISBAS Media Services.

Kashi Na 2: Rabe-Raben Adabin Zamani

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan kashi ya qunshi bayanai kan ire-iren adabin zamani, wato adabin da wanzu bayan zuwan Larabawa da Turawa qasar Hausa. A wannan gavar za a kawo bayanin ire-iren adabin zamani waxanda suka haxa da rubutacciyar waqa da rubutaccen zube da rubutaccen wasan kwaikwayo da adabi na rediyo da na talabijin da kuma na yanar gizo.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da ire-iren adabin zamani. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar rubutacciyar waqa
- Ma'anar rubutaccen zube
- Ma'anar rubutaccen wasan kwaikwayo
- Ma'anar adabi na rediyo da na talabijin da na yanar gizo

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Rabe-Raben Adabin Zamani

Adabin zamani ya qunshi rubutacciyar waqa da rubutaccen zube da rubutaccen wasan kwaikwayo da adabi na rediyo da na talabijin da kuma na yanar gizo.

3.1.1 Rubutacciyar Waqa

Rubutacciyar waqa wani saqo ne da ake gina shi a kan tsarriyar qa'ida ta baiti da xango da kari da amsa-amo da sauran qa'idojin da suka danganci daidaita kalmomi, da zavar su, tare da yin amfani da su, a rubuce sannan a rera lokacin da ake buqata. (Sarvi, 2007: 10). Kenan, rubutacciyar waqa ba kamar waqar baka ba, ita a rubuce ake tsara ta kuma ba a rera ta da kixa kuma tana da tsarin baitoci da amsa-amo waxanda tasiri ne na rubutattun waqoqin Larabawa, tun da daga gare su ne aka koyi rubuta waqoqi. An fara samun rubutattun waqoqi cikin ajami tun a qarni na 15 zuwa na 17, sai dai sun fi tashe cikin qarni na 19 sakamakon jihadin Shehu Usmanu Xanfodiyo inda aka yi amfani da waqoqi wajen isar da saqonnin addinin Musulunci. Daga qarshen qarni na 19 zuwa farkon qarni na 20 aka cigaba da samar da rubutattun waqoqi cikin rubutun boko.

3.1.2 Rubutacciyar Zube

Rubutaccen zube nau'i ne na zube da ake tsarawa, a wanzar a kuma adana a rubuce. Rubutaccen zube nau'in zube ne da ya samu bayan Bahaushe ya iya karatu da rubutu, karatu da rubutu a wajen Bahaushe kuwa sun samu ne bayan haxuwa da baqin al'ummu musamman Larabawa inda ya sami rubutun ajami da kuma Turawa inda ya koyi

rubutun boko. Bayan iya karatu da rubutu ne Bahausha ya sami nau'in rubutaccen zube cikin siffar rubutaccen labari, abin da aka kira qagaggen labari a da, (Malumfashi, 2009 & 2018).

Rubutun zube ya qunshi abin da ya shafi adabi, misali rubutaccen labari da kuma abin da ba za a kira shi adabi ba misali rubuce-rubucen tarihi da siyasa da sauransu.

3.1.3 Rubutaccen Wasan Kwaikwayo

Ma'anar wasan kwaikwayo a Hausa a bayyane take daga lura da kalmomin da suka gina shi, wato abu ne mai alamun wasa da kuma kwaikwayo. Shi dai wasa na nufin duk abin da ba gaskiya ba, yana kuma xauke da raha da ban dariya da nishaxi, akwai kuma kwaikwayo, wanda ke nuni da aikata wani abu don kwatanta yadda yake, ko yadda ake yin sa, ko don a nuna kyawunsa ko kuma muninsa. Saboda haka [angambo(2008) ya ce "wasan kwaikwayo kamar yadda sunansa ya nuna, wasa ne da ake gina kan kwaikwayon wani labari ko wata matsala ta rayuwa da ake son nuna wa ga jama'a".

Kafin zuwan Turawa qasar Hausa, Hausawa suna da nau'o'n wasanninsu na gargajiya da suke aiwatarwa masu siffar kwaikwayo a dandali ko wajen bukukuwa da sauransu. Bayan zuwan Turawa ne Hausawa suka sami al'adar tsara wasan kwaikwayo a rubuce, ta haka ne aka samu rubutaccen wasan kwaikwayo na littafi irin su *Six Hausa Plays* da *Wasan Marafa* da *Kulva Na Varna* da *Daqiqi Talatin*, da sauransu.

3.1.4 Adabi Na Rediyo

Adabin rediyo ba wani abu ba ne illa fasahar al`umma wadda a ka qirqira da 'ka' aka wanzar ta hanyar na`urorin watsa sauti domin mutane su amfana. Fasahohin da ake wanzar wa a gidajen rediyo suna da yawa har ta kaima mutane suna yi wa kafar kirari da 'Dandamalin Makaho' wato mutum ko bashi da idon da zai ga wasannin kwaikwayon da ake gudanarwa a dandamali na musamman, ko kuma a talbijin, idan yana da rediyo zai iya saurara. A yayin da yake sauraro, yana iya gane duk wasu sautukan da aka yi amfani da su cikin wasan. Misali idan ana son a nuna xaya daga cikin ayyukan al` adar Bahaushe ta niqa ko daka ko makamancin waxannan sai kawai a yi amfani da sauti wajen bayyana aukuwar waxannan abubuwa. Shi kuma mai saurare yana jin abubuwan da ake faxi zuciyarsa tana bashi hoton abin da ke faruwa.

3.1.5 Adabi Na Talbijin

Ma`anar adabin talbijin a nan ya qunshi hikomomi da fasahar al`umma waxanda aka qirqira da 'ka' aka kuma wanzar da su ta hanyar talbijin. Hikokmomin al`umma waxanda ake tsara wa a xauka a na`urar xaukar ho to, kana a tace domin a yaxa su ga jama`a suna da yawa. Kamar yadda ake wanzar da was an kwaikwayo a dandamali haka ake wanzar das hi a talbijin. Haka nan kuma akwai shirye-shirye waxanda suka haxa da wasa wassannin yara da gidan kasha ahu da wasannin kwaikwayo da waqoqin makaxa iri-iri du kana xauka sa`annan a nuna su a talbijin. Saboda haka hanyoyin samar da adabin talbijin sun haxa da qirqira da baddalawa. Wasu shirye-shiryen sai an samar das u a wani nau`in adabin misali rubutacce ko na rediyo ko kuma na gargajiya kafin a sauya masa kamannu a kuma wanzar das hi

ta kafar talbijin. Waxannan ayyukan adabin su ake wa laqabi da adabin talbijin.

3.1.6 Adabi Na Yanar Gizo

Yanar gizo ci gaban na`u`rorin sadarwa ya samar da ita, don haka ire-ire ayyukan da suke a talbijin ko rediyo ko makamancin waxannan irin su fina-finai duk ci gaban fasaha ce ta qere-qere. Yadda ake tsara fasahar yanar gizo da adana su da kuma watsa su ga al`umma duk kusan iri xaya ne. Saboda haka a lura da cewa duk waqoqin fasihai ko kaxe-kaxe ko wasannin kwaikwayon da aka gabatar a talbijin ko rediyo ana iya gabatar da su ta yanar gizo. Wannan dalili ne ya sa wasu ke ganin akwai adabi musamman na yanar gizo.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Adabin zamani ya qunshi adabin da ake tsara shi a rubuce wanda ya samu wanzuwa ne bayan zuwan Larabawa da Turawa qasar Hausa, wato rubutacciyar waqa da rubutaccen zube da rubutaccen wasan kwaikwayo da adabi na rediyo da na talabijin da kuma na yanar gizo. Waxannan su aka tattauna a wannan kashi na biyu.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna ire-iren adabin zamani waxanda suka haxa da rubutacciyar waqa da rubutaccen zube da rubutaccen wasan kwaikwayo da adabi na rediyo da na talabijin da kuma na yanar gizo

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Kawo rabe-raben adabin zamani
2. Bayyana ma'anar rubutacciyar waqa
3. Bayyana ma'anar rubutaccen zube
4. Mene ne rubutaccen wasan kwaikwayo ?
5. Bayyana biyu daga cikin waxannan :
  - i. Adabi Na Rediyo
  - ii. Adabi Na Talabijin
  - iii. Adabi Na Yanar Gizo

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI

(Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Malumfashi, I. (2009). *Adabin Abubakar Imam*. Sakkwato: Garkuwa Publishers.

Malumfashi, I. (2018). *Labarin Hausa a Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press, Limited.

Sarvi, S.A. (2007). *Nazarin Waqen Hausa*. Kano; Samarib Publishers.

Kashi Na 3: Rubutattun Waqoqi

1.0 GABATARWA (Introduction)

A cikin wannan kashin za a kawo bayani ne kan rubutacciyar waqa da ma'anarta. Sannan za a kawo tarihin samuwar rubutattun waqoqi cikin ajami da boko a taqaice. Daga bisani kuma a kawo bayanin samuwar su cikin fina-finai.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi shi ne a fahimci ma'anar Rubutacciyar waqa da tarihin faruwarta tun daga ajami har zuwa boko, da kuma yadda rubutun waqar ya gangaro har zuwa fina-finai.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Rubutacciyar Waqa

3.1.1 Ma'anar Rubutacciyar Waqa

Masana da manazarta waqoqin Hausa sun yi musayar ra'ayi dangane da ma'anar waqa, ta hanyar duba ga abin da waqa ta qunsa, da kuma halayyarta.

A ganin Dangambo (2007) cewa ya yi:

“Waqa wani saqo ne da aka gina shi kan tsarariyar qa’ida ta baiti, xango, rerawa, kari (bahari), amsa-amo (qafiya) da sauran qa’idojin da suka shafi daidaita kalmomi, zaben su da amfani da su cikin sigogin da ba lallai ne haka suke a maganar baka ba.”

A wani wurin kuma ya bayyana waqa da cewa:

“Waqa wani furuci ne wato lafazi ko saqo cikin azanci da ake aiwatawa ta hanyar rerawa da daidaita kalmomi cikin wani tsari ko qa’ida da kuma yin amfani da dabaru ko salon armashi.”

Shi kuwa Yahaya (2001) ya bayyana waqa da cewa:

“Waqa tsararriyar Maganar hakima ce da ta qumshi saqo cikin zavabbun kalmomin da aka auna domin maganar ta reru ba faxuwa kurum ba.”

Ke nan idan aka dubi ma'anonin waqa da aka kawo za a ga cewa, waqa ta qumshi zaven kalmomi, da tsara su da daidaita su ta hanyar amfani da hikima domin isar da saqo ga masu sauraro ko karanta ta.

3.1.2 Tarihin Faruwar Rubutattun Waqoqi

Kamar yadda masana suka nuna hanya ta farko da aka samu karatu da rubutu a qasar Hausa ita ce ta hanyar shigowar Musulunci. Masana tarihi sun nuna cewa Musulunci ya shigo qasar Hausa tun zamani mai tsawo.

Sarrafawar da Hausawa suka yi wa haruffan Larabci ta hanyar kwaskwarima da qago haruffan Hausa a ajamance, waxanda babu su a Larabci misali. /v/, /qy/, /qw/, /ts/, /'y/ da sauran su, shi ya haifar da rubutun ajami Hausa. Rubutu ya kankama, musamman daga qarni na 17 zuwa na 19, domin an sami bunqasar ayyukan addini a rubutun ajami ta hanyar fassara littattafai da sauran ayyukan addini da kuma rubuta waqoqin addinin cikin ajami domin fadakarwa da ilmantarwa.

3.1.3 Rubutattun Waqoqi Cikin Ajami

Ajami na nufin rubutun harshen Hausa cikin haruffan Larabci. Rubutun Ajami wani salon Rubutu ne da Bahaushe ya samar daga harufan Larabci. Wannan salon rubutu daxaxxiyar hanya ce da aka yi amfani da ita a qasar Hausa. Hasashen binciko lokacin da aka fara rubuta waqa da Hausar ajami ya nuna cewa a wajajen qarni na 17 ne aka fara. Masana sun kafa hujjarsu ne da cewa akwai wasu waqoqi na Hausa wadanda suka bayyana tun kafin haifuwar su Mujaddadi Shehu Usmanu. A littafin Yahaya (1988) ya yi bayanin cewa ana tsammanin akwai dadaddun waqoqi wadanda aka rubuta da Hausar ajami misali 'Shi'ir Hausa' da 'Wakar Jamuyah' na Sheikh Ahmad Tila da 'Tarikh El- Sudan' wadda Sheikh Abdulkadir Tafa ya rubuta da Hausa, amma sunan wakar ya sa da Larabci. Haka nan akwai waka mai suna 'Shi'ir Hausa' ta Abdurrahman Tajuddin da mai suna 'Sartse' ta Mallam Alin Abubakar bin Kutunkura da kuma wasu waqoqi guda uku wadanda

aka sa musu suna ‘Wakar Hausa’ amma ba a rubuta wanda ya yi su ba. A qarni na 17/18 akwai waka daya ta Wali dan Masani wadda ya rubuta mai suna ‘Waqar yaqin Badar’. Wannan waka ta yabon Annabi (SAW) ce da kuma bayanin yadda Yakin Badar ya kasance. Bayan wannan waka an ci gaba da samun wasu waqoqi a qarni na 18 wadanda jigonsu suka ginu a kan addinin Musulunci. Akwai wani babban malami Malam Shi’itu dan Abdurra’uf wanda ya rubuta waqoqi cikin Larabci da Hausa. Cikin waqoqinsa na Hausa akwai ‘Jiddul Ajizi’ Ba’ajamiya, an kira ta Ba’ajamiya saboda fassarar ‘Jiddul Ajizi’ ce wadda ya rubuta da Larabci. Ita wannan waka littafin Mukhtasar ne, mawakin ya fassara a wake da Larabci da Hausa. Malam Shi’itu Dan Abdurra’uf ya ci gaba da rubuta waqoqi wadanda jigonsu duka na addini ne, kamar ‘Wakar Tuba’ (Jimiya) saboda wakar na karewa da harafin Ja, da ‘Wawiya’ wadda harafinta ke karewa da harafin Wa. A qarni na 19 ne aka sami ilmi ya kara zurfafa, karatu da rubutu suka kara bunqasa, ayyukan addini suka ci gaba da wanzuwa , rubutu da ajami ya kara bunqasa. Duk wannan ya faru ne saboda vullowar Mujadaddi Shehu Usmanu Danfodiyo a qasar Hausa. Shehu ya yi karatu mai zurfi, kuma saboda ilminsa da tsoron Allah da buri na gyaran al’umma sai Allah ya ba shi daukaka ya kuma cika masa wannan buri na gyaran al’umma ta hanyar ilmantarwa da wa’azantar da jama’a da yakin duk wata hanya ta alfasha da yin fito-na-fito da sarakunan Hausa masu zalunci a kan talakawa. Shehu ya tarar da al’ummar da ke cike da ayyukan masha’a da sharholiya, don haka ya tashi tsaye don kawo adalci da kawar da varna. Ta haka ne da shi da iyalansa da mabiyansa suka yi jihadi, suka kafa Daular Musulunci, suka kafa al’umma ta jama’a masu bin gaskiya da tsarin

Musulunci.

Wannan yunkuri da suka yi ba zai dore ba sai da samuwar ayyuka na ilmi, saboda haka Shehu Usmanu da kanensa Abdullahi Fodiyo da ‘ya’yansa Muhammadu Bello da Isan Kware da Abubakar Atiku da Nana Asma’u da sauran su, suka tashi tsaye domin yin rubuce – rubuce na fadakarwa. Haka nan sauran malaman jihadi suka bi wannan hanya don karantar da al’ummarsu.

Malaman jihadi sun yi namijin qoqari wajen yin rubuce – rubuce da suka shafi fannonin addini kamar Tauhidi da Fiqihu da Tarihi da siyasar Musulunci da sauran su. An yi bayanin cewa Shehu Usmanu shi kadai ya wallafa waqoqi fiye da xari huxu da tamanin a cikin harshen Larabci da Fillanci da Hausa. Haka nan sauran malamai na wannan qarni sun duqufa, kuma sun yi amfani da rubutacciyar waqa wajen watsa addinin Musulunci da kau da zaluncin sarakuna da shugabanni da horo da alheri da hani da mugun aiki da ilmantarwa. Ke nan a wannan qarni ne aka fi samun bunqasar rubutattun waqoqi a kan yabon Ubangiji da madahu da fiqihu da wa’azi da sauran fannoni na rayuwa. Masu jihadi sun wallafa waqoqi a kan addini domin kauce wa waqoqin hululu. Shehu Usmanu da maqarrabansa sun yi rubutun waqoqi da dama, misali Shehu ya rubuta waqar “Ma’ama’are” da “Tabban Hakikan”. Malam Abdullahi kuwa ya yi waqar “Murnar cin Birnin Alkalawa” da waqar “Tsarin Mulki na Musulunci”. Sun ci gaba da rubuta waqoqin ilmantar da jama’a a kan ma’amala da rayuwar Musulunci da mulki da kasuwanci, misali, waqar “Alhakin Mumuni Bisa Mumuni” ta Isan Kware da wakar “Gargadi Ga Masu Shan Azumi” ta Nana Asma’u, (Sa’id, 1978). Bayan su Shehu sun yi aiki tukuru sun sami gyara al’umma, daga baya kuma sai shagala ta fara

kunno kai, bidi'o'i suka fara yaduwa; sai malamai suka sake tashi tsaye don fadakar da tunatar da jama'a ta hanyar rubuta waqoqi, misali Waziri Buhari wanda ya rubuta waka a kan "Juye – juyen Zamani" da wakar "Shirin Guzuri Don Karatowar Mutuwa". A takaice za a iya cewa a qarni na 19 ne aka sami habaka da bunqasar rubutacciyar wakar Hausa, ba wani abu ya sa haka ba sai don saboda zaman ta mafi sauki wajen isar da sakon addini da ilmantar da jama'a. A littafin, ya yi bayanin cewa masu jihadi sun yi rubuce - rubucen waqoqi a kan jigogi 10, wato Tauhidi da Sira da Furu'a da Madahu da Nujumu da Hisabi da Wa'azi da Alhini da Tawassuli da Ilmantarwa. Kusan dukkan wadannan waqoqi suna da mabudi da marufi, wato farawa da rufewa da ambaton Allah da salatin Annabi. Haka nan tsarinsu na amsa-amo da ma'auninsu duk irin na waqoqin Larabci ne.

3.1.4 Rubutattun Waqoqi Cikin Boko

Rubutun boko wani hanyar rubutu ne da Turawa suka zo da shi, wanda ake amfani da harufan Latinanci watau na Romawa wajen sarrafa su a rubuce domin karantawa.

Qarni na 20, qarni ne da Turawan Ingila, 'yan mulkin mallaka suka shigo Arewacin Nijeriya. A farkon qarnin ne, suka ci wannan yanki da yaqi suka rusa daular Musulunci suka kafa makarantu domin koyar da ilmin boko wato maimakon amfani da haruffan Larabci wajen rubuta ajamin Hausa, sai suka kawo amfani da harufan Latinanci watau na Romawa wajen karatu da rubutu. Haka nan zuwan Turawa ya kawo sauye – sauye ga rayuwar Hausawa ta fannin tsarin mulki da ilmi da al'ada da siyasa da kere - kere da sauransu.

Tun da al'amarin tsarin mulki da ilmi ya koma hannun Turawan mulkin mallaka sai suka dukufa wajen samar da littattafan da za a yi amfani da su wajen koyarwa a makarantun boko, suka kuma fara rubuce – rubucen adabin Hausa, misali. J.F Schon ya rubuta littafin *Magana Hausa* da *African Proverbs* da sauran su; C.H. Robinson kuwa ya rubuta littafin *Specimens of Hausa Literature*; Frank Edgar ya rubuta nasa littafi na *Tatsuniyoyi na Hausa*.

Turawa sun ci gaba da qoqarin bunqasa karatun boko ta hanyar buxe makarantu a manyan garuruwa kamar Kano da Sakkwato da Katsina, kuma harshen sadarwa shi ne harshen Hausa. Da abu ya yi nisa ne aka kafa Hukumar Fassara da Talifi da Kamfanin Norla da Hukumar Gaskiya da sauran su domin samar da ayyuka na ilmi. Waxannan sauye–sauyen da aka samu a qarni na ashirin sun kawo sauye–sauye a fannin rubutun waqa. A qarni na sha tara yawancin waqoqin Hausa da aka rubuta jigoginsu na addini ne, haka nan tsarin rubuta su, amma a qarni na ashirin da kida ya sauya sai rawa ma ta sauya, domin duk da cewa an ci gaba da taka tsohuwar rawa, wato rubutun waqoqi a kan addini, sai sabon salo ya bayyana na rubuta waqoqi waxanda ba na addini ba. Haka nan marubuta waqa sai suka fara gamin - gambiza, su xau tsarin addini a wani vangare su kawo wanda ba na addini ba a wani vangare. Cikin marubutan da suka fara bude kofa game da wannan salo akwai Sarkin Zazzau Aliyu dan Sidi, domin duk da yake waqoqinsa sun kasance na wa'azi da gargaxi da ilimi, amma ya kawo wani salo wanda ya saba wa salon waqoqin qarni na sha tara.

Sarkin Zazzau Aliyu dan Sidi ya rubuta wata waka mai suna “Waqar zuwa Birnin Kano”, a inda ya yi bayanin qasaitaccen taron da aka yi a wannan gari.

A qarni na ashirin marubuta sun ci gaba da rubuta waqoqi a kan jigogi na addini, akwai irin su Aliyu Namangi da Nasiru Kabara da Akilu Aliyu da sauran su. Duk da an ci gaba da wallafa waqoqi cikin Hausar ajami, masu ilmin boko suna rubuta waqoqinsu da Hausar boko kuma suna rubutu a kan jigogin addini da sauran al’amura. An yi rubutu a kan neman ilmin boko da siyasar zamani da soyayya da kiwon lafiya da harkokin noma da na tattalin arziki da sauran su. Ke nan, za a iya cewa a wannan qarni na ashirin aka sami ‘yan boko masu kishin addininsu da qasarsu da al’adarsu, suka tashi tsaye wajen faxakar da al’umma ta hanyar rubuta waqoqi, cikin su akwai Mu’azu Hadeja da kuma wasu irin su Sa’adu Zungur, wanda ya rubuta waqar ‘Arewa Jumhuriya ko Mulukiya’ da Aqilu Aliyu da ya rubuta ‘Hausa mai ban haushi’ da Gambo Hawaja mai waqar, ‘A yau ba maqi NEPU sai wawa’. Sai kuma Na’ibi Sulaiman Wali mai waqar, ‘Damina’ da Hauwa Gwaram wadda ta rubuta waqar, ‘Ta’aziyar Sardauna’ da sauran mawaqa waxanda suka rubuta waqoqi a kan jigogi daban – daban.

3.1.5 Rubutattun Waqoqi Cikin Fina-Finai

Waqoqin fina-finai, waqoqi ne da masu shirya fim suke tsara su kuma tsarma su a cikin fim domin su qayatar. Wasu manazartar sun xauke su a matsayin rukunin waqoqi baka na Hausa, dalilan kuwa su ne, saboda waqoqin suna tafiya tare da kixa da rawa da amshi da karveveniya. Ga kuma rashin tsarin baiti da rashin amsa amo da rashin

ramzi da rashin mabixi da marufi. Tsarin waxannan waqoqi iri guda ne da waxanda aka sani na siyasa ko na dandamali/samartaka ko na buki ko na bege ko na talla da ake samu a wannan qarnin.

Masu xaukar waqoqin fina-finai a matsayin wani vangare na rubutattun waqoqin Hausa na zamani suna dogara da wasu dalilai kamar haka: Ana samun wasu waqoqin da tsarin baitoci duk da yake sukan sava a wasu baitocin, haka nan kuma sukan zo da amsa amo duk da yake a wasu lokutan yakan karye, akwai kuma samun marufin waqa ko da kuwa babu mabuxin waqa.,

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Rubutacciyar waqa ta samo asali ne tun lokacin da Hausawa suka samu hanyar rubutu sakamakon cuxanyarsa da Larabawa da kuma Turawa, inda aka samu rubutattun waqoqi cikin ajami da kuma boko. Daga bisani kuma an samu waqoqin fina-finai waxanda aka riqa rera su ana sanya su cikin fina-finan Hausa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A cikin wannan kasha an kawo bayani kan rubutacciyar waqa da ma'anarta. Sannan an kawo tarihin samuwarta tun daga ajami har zuwa boko, daga bisani kuma aka kawo bayanin waqoqin fina-finai.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

a) Me ake nufi da waqa rubutacciya?

b) Mene ne ajami? Kawo sunayen waqoqi biyar da aka rubuta cikin ajami da waxanda suka rubuta su.

c) Yi bayanin samuwar rubutattun waqoqi cikin boko a q20.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Omar, S. (2013) *Fasahar Mazan Jiya: Nazari A Kan Rayuwa Da Waqoqin Malam Mu'azu Haxeja*. Garkuwa Media Services, Kaduna

Xangambo, A. (2007) *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Amana Publishers,Zaria.

Yahaya, I. Y. (1988) *Hausa A Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. NNPC Zaria.

Sa'id, B. (1978) "Gudummawar Masu Jihadi Kan Adabin Hausa". Kundiin Digiri na Biyu, A.B.C/ A.B.U. Kano.

Yahya, A.B. (1987) *Salo Asirin Waqa*. FISBAS Media Services.

Kashi Na 4: Rubutun Zube

1.0 GABATARWA (Introduction)

Rubutun zube na Hausa al'amari ne da ya wanzu bayan samuwar karatu da rubutu a qasar Hausa. Saboda haka, rubutaccen zube na Hausa ya ratso zamunna mabambanta cikin tarihi. Wannan kashi ya qunshi bayanin ma'anar zube ta fuskoki uku wato ma'ana ta zahiri da ta lugga da kuma ma'ana ta ilimi, sai kuma bambancin zube da waqa da wasan kwaikwayo. Sa'annan kuma akwai bayanin samuwar

rubutaccen zube zamanin zuwan Larabawa da kuma zamanin zuwan Turawa.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da rubutaccen zube Hausa, musamman ma'anar rubutun zube da bambancinsa da sauran nau'o'in rubutaccen adabi. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma'anar zube ta fuskoki uku, wato ta zahiri da ta lugga da kuma ta ilimi
- Mazaunin rubutaccen labari a adabin Hausa
- Bambancin rubutaccen zube da waqa da wasan kwaikwayo

Samuwar rubutaccen zube na Hausa a zangunna mabambanta tun daga zamanin zuwan Larabawa har zamanin zuwan Turawa.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Zube ta Zahiri

Zube kalma ce ta Hausa da ke da fuskoki guda biyu, da farko akwai fuskar lugga sa'annan akwai fuskar zahiri. A zahirance zube na nufin abu ne a watse ko wanda bai da wani tsari ko dokoki da ke tafiyar da shi, alal misali kara a zube, na nufin yadda karan ke warwatse ba tare da wani shiri ko tsari ba. Ke nan zube na iya nufin duk wani abu da aka yi shi ko aka tsara shi ba bisa bin wasu qa'idoji ko tsari ba.

3.1.1 Ma'anar Zube ta Lugga

Idan ana magana kan zube na lugga, yana nuna abin ya samo asali daga aikatau zuba, wato kamar ka zuba ruwa a kwano ko qasa, wannan shi ya haifar da kalmomi irin su zubar da ko zubewa ko zube ko kuma zubo daga cikin kalmomin aikatau na harshen Hausa, duk dai waxannan na nufin abin da aka aikata na watsarwa ko yasarwa ko makamantan haka.

3.1.2 Ma'anar Zube Ilmi

Ida nana maganar ma'anar zube ta ilimi, to, ana batun ma'anar ne a fagen da ake nazari wato adabi. Saboda haka, a adabance zube na nufin guntattakan jawabai ko bayanai da ke zuwa kara-zube ba tare da wasu dokoki ko qa'idoji ba, sa'annan ana yin su ne domin a sa nishaxi ko jin daxi ga mutane. Ke nan zube na nufin abubuwa irin su tatsuniya da karin magana da tarihi da tarihihi da kirari da zambo da almara da qissa da qarangiya ko salon magana ko baqar magana ko kuma rubutattun labarai (qagaggun labarai).

3.2 Bambancin Zube da Waqa

Xangambo (1981) ya bayyana cewa; "waqa wani furuci ne (lafazi ko salo) cikin azanci da ake aiwatarwa ta hanyar rerawa da daidaita kalmomi cikin wani tsari ko qa'ida da kuma yin amfani da dabaru ko salo mai armashi." Wannan ma'ana ta yi wa waqa fyaxar kaxanya ne wato ta baka da kuma rubutacciya. Saboda haka, waqa dai qirqiren qwaqwalwa ce, mai tsari na musamman, sannan kuma magana ce a duncule mai zurfi da kaifin ma'ana, (Yahya, 2012:230).

A nan ana iya bambanta zube da waqa ta fuskar adabi, wato ana iya cewa a waqa sai an tsara, an kuma shirya, sa'annan kuma a daidaita tunani kafin a aiwatar, alhali kuwa a zube ba a buqatar waxannan abubuwa. Ana qagawa ne sannan a gabatar kara-zube ba tare da takamammen tsari na baiti ko amsa-ammo kamar waqa ba.

3.3 Bambancin Zube da Wasan Kwaikwayo

Wasan kwaikwayo abu ne mai alamun wasa da kuma kwaikwayo. Shi dai wasa na nufin duk abin da ba gaskiya ba, yana kuma jauke da raha da ban dariya da nisha'ji, kwaikwayo kuwa na nufin aikata wanin abu don kwatanta yadda yake, ko yadda ake yin sa, ko don a nuna kyawunsa ko kuma muninsa.

A nan ana iya bambanta zube da wasan kwaiwayo ta fuskar adabi, wato ana iya cewa a sai an tsara, an kuma shirya, sa'annan a gabatar ta hanyar faxi-in-faxi(dialogue) da shigar burtu(wato kwaikwayo, alhali kuwa a zube ba a buqatar waxannan abubuwa. Ana qagawa ne sannan a gabatar kara-zube ba tare da bin tsari na faxi-in-faxi da shigar burtu kamar a wasan kwaikwayo ba.

3.4 Samuwar Rubutun Zube a Qasar Hausa

A kowace irin al'umma, ana soma rayuwa ne ba da hanyar rubutu ba haka nan kurum, ana soma gudanar da al'amurra ne da adabin gargajiya ko abin da wasu ke kira adabin baka, wanda ke gudana ne tattare da yadda al'amuran al'ummar ke wakana. Saboda haka, ana iya cewa tun farkon samuwar al'ummar qasar Hausa su ma ba da rubutu suka fara ba, da adabinsu na gargajiya ne suka wanzu. Kenan, ba wata hanyar rubutun zamani da Hausawa suka sani da ta wuce ta Larabci da

Ajami ko kuma Boko. Samuwar wannan hanya ta rubutu, ita ta haifar da samuwar rubutaccen zube a qasar Hausa. Domin tabbatar da haka muka ga ya dace a bibiyi tarihi domin ganin yadda wannan batu ya wanzu.

3.4.1 Zamanin Zuwan Musulunci

Tun daga }arni na goma sha }aya (11) zuwa }arni na sha bakwai (17) tadojin Hausawa suka cu}anya da a}idojin Musulunci sakamakon shigowar Larabawa. Ta haka ne Hausawa suka fara fahimta da lizamtar halin rayuwa da al'adun Larabawa. Hakan ya sanya suka na}alci harshen Larabci da yadda ake rubuta shi. Wannan yun}uri na }o}arin iya karatu da rubutun Larabci da Hausawa suka himmatu a kai ya ba su damar }ir}iro wata hanyar rubutu ta kansu da sunan Ajami, wato rubutun Hausa, ta amfani da haruffan Larabci. Kodayake ba a sami daidaito dangane da lokacin da Hausawa suka fara rubutun Ajami ba, duk da haka an amince cewa rubutun Ajami ya da}e a }asar Hausa, musamman tun a }arni na 14 da na15, (Malumfashi, 2009).

Samar da hanyar rubutun Ajami a }asar Hausa ya jawo rubuta adabin Hausa cikin yanayin zube. A }arni na goma sha bakwai (17), an sami rubuce-rubuce cikin ajami, kamar littattin *Riwayar Annabi Musa*, wanda Abdullahi Suka ya wallafa. Bugu da }ari kuma an samar da wa}o}i cikin Ajami gwargwadon hali. Haka aka ci gaba da samar tare da wanzar da rubutun Hausa, musamman na wa}o}i, har zuwa }arni na goma sha takwas (18).

Daga wannan lokaci har zuwa }arni na goma sha tara (19), lokacin da Shehu Usmanu ya jaddada addinin Musulunci a }asar Hausa rubutun

Larabci da Ajami ya sami ci gaba da inganta ta hanyoyi mabambanta, musamman ta fannin wa}o}i da zube. Shugabannin jihadi irin su Shehu Usmanu [anfodiyo da]ansa Muhammadu Bello da }anensa Abdullahin Gwandu da 'yarsa Nana Asma'u da autansa Isan Kware da kuma wasu malamai da dama, sun agaza wajen rubuta wa}o}in Hausa da kuma ayyukan zube. A wancan lokaci na su Shehu Usmanu, ba wai ana rubuta wa}o}i ne cikin Ajamin Hausa kawai ba, a'a, har an mayar da wasu ayyukan zube na gargajiya cikin Ajami da kuma Larabci, (Malumfashi, 2009).

3.4.2 Zamanin Zuwan Turawa

Ko da Turawa suka shigo sassan }asar Hausa ba su shigo }asar a jahilce ba, domin suna da wata masaniya a kan mutanen wurin da kuma yanayin }asar. Tun kafin a kafa mulkin mallaka a }asar Hausa aka mayar da wasu sassan adabin bakan Hausa a rubuce cikin rubutun boko. Misalan wa]annan rubuce-rubuce sun }unshi tattara labarai da tatsuniyoyi da karin maganganu da sauran maganganun azanci da al'adun Hausawa wuri guda a takarda. Daga cikin littattafan da suka yi fice akwai *Specimens of Hausa Literature* na C.H. Robinson (1896) da kuma *Hausa Stories and Riddles* na H.C. Harris (1908) da *Littafi na Tatsuniyoyi* na Frank Edgar (1924) da *Hausa Sayings and Folklore* na Fletcher, R.S (1912) da sauran su.

Wannan tafarki da Turawa suka bi shi ne ya wanzar da abubuwan amfani dangane da rubutun bokon Hausa. Ta haka aka sami damar zama don kyautata nazari da kuma rarraba sigogin rubuce-rubucen zuwa azuzuwa mabambanta. Shi ya sa ko da Turawa suka mallake }asar Hausa, ayyukan adabi ta fannin tatsuniyoyi da labarai da

maganganun azanci sun sami karuwa ta amfani da haruffan Romanci. Dangane da haka, zuwan Turawa }ara taimakawa ya yi wajen kafa makarantun boko, inda ta haka ne aka da]a fa]a]a hanyoyin wanzar da rubutun Hausa.

Bayan kafa makarantun boko a qasar Hausa, Turawan mulkin mallaka sun kafa hukumomin inganta adabi domin samar da littattafan karantawa a makarantu. Tun kafin waxannan hukumomi, **Hukumar }asa da }asa Ta Nazarin Harsuna da Al'adun Afirka** ta shirya gasar rubuta labarai cikin harsunan Afirka a shekarar 1929. Labaran da suka sha yabo daga harshen Hausa sun kasance kamar haka; akwai H.B.G. Nuhu mai taken *Hausa Stories* da na Malam Dodo shi ma *Hausa Stories*, sai na Malam Ahemet Metteden, mai suna *Zaman Dara* da na Malam Bello Kagara mai taken *Littafin Karatu Na Hausa*, sai kuma na Malam Nagwamatse, mai suna *Takobin Gaskiya*. Hukumar farko ta inganta adabi da Turawan mulkin mallaka suka kafa a qasar Hausa ita ce **Hukumar Fassara** a shekarar 1929. Wannan hukuma ta samar da littattafai da suka ha]a da **Darussan Koyarwa Don Makarantun Elementare** da littafin *Bayani Kan Cututtuka* da kuma **Magaurayi**. A wannan shekara kuma aka kammala fassara littafin **Koyar Da Kiwon Lafiya (II)**, aka kuma sake wa *Aljaman Yara* Rukuni, aka sake buga shi. Hukumar ta yi gyare-gyare ga littafin *Labaru Na Da Da Na Yanzu*, inda aka fassaro sassan tarihin }asar Hausa da suke rubuce cikin harshen Larabci, aka zuba su a cikin wannan littafi.

Baya ga wannan qoqari, har zuwa farkon shekarar 1933, hukumar fassara ta ga ba a sami littattafan adabin da take bu}ata da suka shafi

rubutaccen labarin Hausa ba. Sai hukumar ta shirya gasa ta biyu da ta taimaka wajen samar da littattafan adabin Hausa na farko ta fuskar zube daga ‘yan gida. An dai shirya wannan gasa ne da manufofi biyu. Da farko a samar da ingantattun littattafan adabi, na biyu a sayar da littattafan, ba a raba kyauta ba kamar yadda aka saba yi a da. Wannan gasa ta samar da littattafai da suka inganta tare da kyautata adabin Hausa, an gudanar da ita ne a shekarar 1933. Ga sakamakon gasar kamar haka:

1. ***Ruwan Bagaja*** Malam Abubakar Kagara (*An buga shi a 1935*)
2. ***Ganxoki*** Malam Bello Kagara (*An buga shi a 1934*)
3. ***Shaihu Umar*** Malam Abubakar Bauchi (*An buga shi a 1934*)
4. ***Idon Matambayi*** Malam Muhammadu Gwarzo (*An buga shi a 1934*)
5. ***Jiki Magayi*** R.M East Da Tafida Umaru (*An buga shi a 1934*)

Duk da cewa waxannan su ne aka zava a matsayin waxanda suka ci gasar, akwai wasu da suka gamsar, aka tsara su don bugawa, amma ba a sami damar buga su ba, su ne:

1. ***Boka Buwaye*** na Malam Nagwamatse
2. ***Yarima Abba*** na Malam Jumare Zariya

Sai dai kafin wannan gasa ta 1933, W.R.S Miller da qungiyar Mishau ta C.M.S tuni suka fahimci amfanin wannan Rukuni na qaga labari, domin isar da saqo, saboda haka sun fitar da littafin rubutaccen labari na farko da aka buga da harshen Hausa mai suna ***Fatima***, na Miller a 1933. Wanda da alama bai gamsar ba, shi ya sa ba a ji amonsa ba a cikin karikitan rubutattun labaran Hausa tun wancan lokaci. Kila ba

wani abu ya sa haka sai domin ba ya xauke da komi sai wa'azin Kirista da yaxa manufofin addinin Kiristanci.

Baya ga hukumar Fassara, an cigaba da samar da wasu hukumomin da suka cigaba da bunqasa samuwa da yawaitar rubutaccen zube na Hausa. Irin waxannan hukumin sun haxa da:

- Hukumar Fassara ta sauya suna zuwa Hukumar Talifi a shekarar 1936
- Kamfanin Gaskiya Da Jaridar Gaskiya Ta Fi Kwabo a shekarar 1939
- Hukumar NORLA a shekarar 1953
- Kamfanin NNPC a shekarar 1966

Tun daga wannan lokaci aka cigaba da samarwa tare da bunqasa rubutaccen zube da samar da rubutaccen labarin Hausa, har zuwa shkekarun 1980 da al'amuran xab`i suka fara sauya Rukuni a arewacin Nijeriya, harkar samar da rubutaccen labarin Hausa suka fara xaukar wani sabon salo, samar da littattafan sai suka tashi daga kamfanonin na hukuma ko waxanda hukumar ta amince da su, sai marubuta suka fara samar da littattafansu, suna fiddo su, sannan kuma Rukuni da jigon littattafan duk suka sauya daga yadda aka san su, suka koma na wasu jigogi daban. Wannan sabon Rukuni shi ne masana suka bayyana da Adabin Kasuwar Kano ko Labaran Soyayya da sauransu.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Tun bayan samuwar karatu da rubutu cikin ajami a karon farko da kuma rubutun boko daga bisani, rubutun zube ya ratso zanguna mabambanta na tarihin qasar Hausa, tun daga zamanin zuwan

Larabawa inda aka fi mayar da hankali wajen tattarawa da taskacewa da kuma adana adabin baka zuwa takarda cikin rubutun boko da kuma zamanin zuwan Turawa da a farkon al'amari aka cigaba da taskace zube na Hausa dag aka zuwa takarda har zuwa lokacin da aka kafa makarantun boko da hukumomin inganta adabi waxanda suka zama sila na fara rubuta littattafan rubutaccen labarin Hausa wanda wasu ke kira qagaggen labara. Daga bisani harkar ta yawaita, ta faxaxa har ta kai ga samar da abin da aka kira Adabin Kasuwar Kano. Bayanin wannan zaren tarihi tun daga ma'anar zube da bambancinsa da waqa da wasan kwaikwayo su ne muhimman batutuwan da wannan kashi ya qunsa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan gava ta qunshi bayanin rubutun zube, inda aka bayyana ma'anar zube ta fuskoki uku wato ma'ana ta zahiri da ma'ana ta lugga da kuma ma'ana ta ilimi, sai kuma bambancin zube da waqa da wasan kwaikwayo. Sa'annan kuma an yi bayanin samuwar rubutaccen zube zamanin zuwan Larabawa da kuma zamanin zuwan Turawa.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi:

1. Bayyana ma'anar zube ta waxannan fuskoki;
  - i. Ma'ana ta zahiri
  - ii. Ma'ana ta lugga
  - iii. Ma'ana ta ilimi/adabi
2. Me ya bambanta zube da waqa da wasan kwaikwayo?

3. Tattauna biyu daga cikin waxannan dangane da samuwar rubutun zube;

- i. Zamanin zuwan Larabawa
- ii. Zamanin Zuwan Turawa
- iii. Rubutun Zube a Yau

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (1981). “Rikixar Azanci: Siddabarun Salo da Harshe Cikin Tabarqoqo Tahmisin Aliyu Xansidi”. Cikin Yahaya, I.Y da wasu (ed.) Studies in Hausa Language, Literature and Culture. Kano: Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University.

Xangambo, A. (2007). Xaurayar Gadon Fexe Waqa. Kaduna: Baraka Press and Publishers Limited.

Malumfashi, I. (2009). *Adabin Abubakar Imam*. Sakkwato: Garkuwa Publishers

Malumfashi, I. (2004). “Qagaggun Labaran Hausa: Abin Da Aka Sani Da Wanda Ba A Sani Ba Ta Fuskar Tarihin Adabi”. Maqalar Da Aka Gabatar, Sashen Harsunan Nijeriya, Usumanu Xanfodiyo University, Sokoto.

Malumfashi, I. (2018). *Labarin Hausa a Rubuce: 1927-2018*. Zaria: Ahmadu Bello University Press, Limited.

Yahaya, I. Y.(1988). *Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. Zaria: Northern Nigerian Publishing Company Limited.

Yahya, A.B.(2012). “Waq: Ma’ana Da Xabi’a Da Ginshiqanta”. Cikin Amfani, A.H.(2012); *Champion of Hausa Cikin Hausa: A Festschrift in Honour of*

Kashi Na 5: Rubutaccen Wasan Kwaikwayo, da Adabin Rediyo da na Talbijin

1.0 GABATARWA (Introduction)

A da can ba da nisa ba, idan ana maganar adabin Hausa da rassansa, ana ta jaukar rubutaccen wasan kwaikwayo a matsayin jan autar wanda ko lalle bai sha yadda ya kamata ba, bare ya samu tagomashin a-zo-a-gani. Amma binciken Ahmed, (1999-2012) ya tabbatar da ba shi ne jan autar ba. Samuwar wasannin kwaikwayo tun a 1898 ya nuna irin sirajin da wasan kwaikwayo ya tsallake da }yar. Bayan nan kuma, marubucin wasan kwaikwayon da ya biyo baya shi ne Dr, R.M. East wanda ya rubuta littafin wasan kwaikwayo mai suna “*Six Hausa Plays*”. Wannan marubucin ya gwada cewa ya yi wannan }o}ari ne don ya nuna wa Hausawa yadda za su iya mayar da tatsunniyoyinsu da labarai zuwa wasan kwaikwayo tare da fatar a iya, sa’annan a samar da wa]anda suka fi nashi kyau.

Dangane da adabin rediyo kuwa, sai mu ce muhimmancin wannan kafa ta rediyo wajen isar da saqo ga al`umma ba ta misaltuwa, Ba kowa ne daga cikin al`umma suka mallaki talbijin ba, amma rediyo ganin sauqin da yake da shi na mallaka sai ya kasance da wanda ke daji da wanda ke birni zai iya mallakar akwatin rediyo. Bare ma a wannan lokaci inda aka sauqaqa girmarsu da ingancinsu. Wannan dama ita tra sa mutane faxin cewa rediyo ya fi kowace kafar sdarwa kusanci da al`umma. Saboda haka shirye-shiryen da ake yi ana

gudanar das u domin su isa ga al`umma ne. Gwamnati ce ke da mallakar waxannan gidajen rediyo, wasu daga cikin gidajen mallakar gamnatin tarayy ne, wasu kuwa na jihohi ne. A halin da ake ciki, an bayar da dammar samar da gidajen rediyo na `yan kasuwa, haka ta qara havakar samar da gidajen rediyo. Yawan su da kuma qirqirar sababbin shirye-shirye waxanda za su ka ga jama`a shi ya xaukar hankalin ma`aikatan waxannan gidajen. Don haka a kulum rige-rige waxannan gidajen suke yi wajen samar da shirye-shiryen da za su qayatar da jama`a.

Idan ana batun adabin talbijin kuwa, za a iya fahimtar cewa samuwar talbijin a Nijeriya ba wani abu ne mai daxaxxen tarihi ba idan aka kwatanta da samuwar hanyoyin rubutu walau ta Ajami ko Boko. Abu ne sannane cewa sai da aka sami zaman dirshan na Turawan mulkin mallaka a qasar nan sa`annan aka sami wasu tsare-tsare na shugabanci da tattalin arziqi da sauya akalar zamantakewar al`umma. Bayan wannan zaman dirshan na Turawa, sai `yan kishin qasa suka yi yunquri walau ta xabbaqa wannan gini da Turawa suka yi ko kuma sauya su da waxanda za su dace da tsarin zamantakewar al`umma. Akwai shirye-shirye masu tarin yawa da gidan talbijin yake da su.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce fahintar ma`anar rubutaccen wasan kwaikwayo da yadda ya samu, ya kuma bunqasa. Haka nan kuma yana da kyau a san Turawan da suka fara samar da wasannin kwaikwayon Hausa, sa`annan Hauswa suka biyu baya.

Ana kuma fatar a wannan darasi, za a iya fahimtar ma`ana da aikace-aikacen adabi na gidajen rediyo. Sa`annan, a iya bayanin duk wani

shiri da aka xauka na adabin rediyo da irin matsayin da yake da shi wajen ilmantarwa da faxakarwa da kuma nishaxantar da al`umma.

Haka nan kuma wata manufar wannan darasi ita ce koyar da adabin talbijin, musamman ma'anar adabin da samuwar talbijin da kuma vullar wasannin kwaikwayon talbijin. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma'anar adabin talbijin.
- Dalilan da karve gidajen talbijin na shiyyoyi da gwamnatin tarayya ta yi.
- Manufofin gwamnatin kan wasannin kwaikwayo

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Rubutaccen Wasan Kwaikwayo

Masana da manazarta wannan fanni na wasan kwaikwayo sun taka muhimmiyar rawa wajen bayyana yadda yake da rabe-rabensa, Yahaya, (1978) da Ahmed, (1985) da Koforowola, (1978). Wasu sun yi nazarin asali da yadda rubutaccen wasan kwaikwayo ya bun}asa, Malumfashi, (1985 da 1990). Yayin da wasu suka duba asali da bun}asarsa, wasu kuwa sun duba gudummawa ko muhimmancinsa ko akasin haka da wasannin suke bayarwa ga al'ummar Hausawa, Malumfashi, I (1990). Akwai kuma da yawa daga cikin kundayen da aka rubuta na neman digiri tun daga mataki na farko har zuwa digirin digirgir kan muhimmaninsa da ha~akarsa ko nazartar wasu fannoni ko sa}onnin da wasannin suke }auke da su. Rubutaccen wasan kwaikwayo na nufi wasan da aka rubuta don a karanta, aka kuma gabatar da shi gaban masu kallo a dandamali.

3.1.1 Ire-Iren Wasan Kwaikwayo

Masana sun rarraba wasan kwaikwayon Hausa ta fuskoki da dama. A yayin da wasu suka yi rabon ta fuskar lokaci, watau gargajiya da na zamani. Wasu kuwa sun yi ne ta fuskar masu gudanar da ire-iren wasannin. Yahaya, (1978) ya raba wasan kwaikwayo gida huxu kamar haka:

- i. Wasannin Gargajiya irin na tashe misali Ga Mai Rama, da Karo ba Shawara.
- ii. Aikataccen wasa irin wanda akan yi a dandamali da gidajen Talbijin don a yi kallo.
- iii. Wasan kwaikwayo da ake yi a gidajen Rediyo don a saurara, amma ba a gani.
- iv. Rubutaccen wasan kwaikwayo wanda yakan zo a tsarin littafi don a sami abin karantawa.

Shi kuwa Ahmed. (1985) ya rarraba wasan kwaikwayo ne kamar haka:

- a. Wasannin Kowa da Kowa. Misali: Tashe, da Giwa sha laka, da Bukin cikan shekara, da Bukin buxin daji.
- b. Wasannin Matasa. Misali: Kalankuwa, da Wowwo, da Taqai, da ‘Yar tsana.
- c. Wasannin Masu Sana’a. Misali: Bori, da ‘Yan kamanci, da ‘Yan hoto, da Wawan Sarki.
- d. Wasannin Lalura. Misali. Roqon ruwa, da husufi.
- e. Wasannin Zamani. Misali: Rubutattun wasanni, da wasannin Rediyo, da wasannin Talbijin.

Wani rabon da aka yi kuma shi ne wanda ke nuni da karkasa wasan kwaikwayo ta kafofin isar da saqo ko aiwatar da shi.

- 1). Rубutaccen Wasan Kwaikwayo: Wannan shi ne wanda ake rubutawa a littattafai don karantawa.
  - 2). Wasan Kwaikwayo na Rediyo: Shi ne wanda ake watsawa a Rediyo don sauraro
  - 3). Wasan Kwaikwayo na Dandamali: Wanda ake aiwatarwa a zahiri don a kalla kuma a ji.
  - 4). Wasa Kwaikwayo na Talbijin: Wanda ake nunawa a Talbijin.
  - 5). Wasan Kwaikwayo na Fim: Ya shigo daga baya ne, shi ne ake xauka a kaset da faifan CD, kuma a nuna a talbijin.
- Xangambo, (1984).

Wasu kuwa su yi rabon ne zuwa gida biyu, wato wasan kwaikwayo na gargajiya da wasan kwaikwayo na zamani, Sambo, (2012).

3.1.2 Samuwar Rubutaccen Wasan Kwaikwayon Hausa

Idan ana batun tarihin wasan kwaikwayo a kowace al'umma ya dace ne a koma ga al'adu da adabin gargajiya domin ganin ko akwai wasu wasanni masu kamannu da irin wannan abu. Idan aka nazarci al'adun Hausawa a ta}aice, za a iya cewa wasan kwaikwayo ya samo asali ne tun farkon ginuwar al'ummar Hausawa. Ita wannan al'umma tana tafiya ne da al'adunta na gargajiya da suka ha}a da wasannin gargajiya da sauran wasanni. Wasan kwaikwayo ya samu ne ga al'ummar Hausawa tun kafin wanzuwar ilmin zamani na karatu da rubutu. Da

da]ewa akwai wasu al'adu da yara ko samari suke gabatarwa ta hanyar kwaikwayo a tsakaninsu shekaru aru-aru kafin al'ummar Hausawa su fara hul]a da cu]anya da wasu al'ummomi na }etare (Yahaya, 1978 da Kofoworola, 1978 da Ahmed, 1987).

Larabawa dai sun shigo }asar Hausa ta hanyoyi mabambanta, da farko dai a lokacin shigo da addinin Musulunci wanda aka ce ya sami kar~uwa tun wajajen }arni na 8 zuwa na 9, daga baya kuma ta hannun masu cinikin bayi da saye da sayarwa, addinin Musulunci ya zaunu sosai a }asar Hausa. Daga tsakanin }arni na 13 zuwa na 15 kuwa addinin Musulunci ya warwatsu zuwa garuruwa da }auyukan }asar Hausa, ta yadda kusan kowane sashe na }asar Hausa ana gudanar da addinin Musulunci. Wannan ya sanya ilmin addinin Musulunci da makarantun allo suka wanzu a kusan ko'ina a fa]in }asar Hausa. Wannan ne ya sa al'ummar yankin suka na}alci harshen Larabci ta yadda har suka iya rubutu da shi, suka samar da hanyar rubutu ta ajami. Saboda haka har zuwa lokacin da aka yi jihadin addinin Musulunci a }asar Hausa a }arni na 19, wanda Shehu Usmanu [anfodiyo ya yi a 1804, za a ga cewa yawancin Hausawa sun iya karatu da rubutu cikin Larabci da ajami ta yadda aka samar da rubutaccen adabin Hausawa ta wa]annan hanyoyin rubutu, yawancin ayyukan adabin da aka samar sun fi a fagen wa}a da kuma zube amma ban da wasan kwaikwayo. Haka nan lokacin da Turawa suka zo }asar Hausa sun yi }o}arin mayar da wasu wasannin da tatsunniyoyi zuwa rubutaccen wasan kwaikwayo kamar yadda Dr. R. M. East ya tsara wasan kwaikwayo na Hausa a shekarar 1936, wanda aka sa wa suna *Six Hausa Plays*. Wannan ne wasu ke ganin shi ne rubutaccen wasan

kwaikwayo na farko a al'ummar Hausawa kafin a sami wasu su biyo baya.

Mai wannan ra'ayi Yahaya (1978:250), na ganin duk da huljar da aka yi da Larabawa, da kuma iya karatu da rubutu da harshen Larabci wanda ya kai ga }ir}irar Ajami, akwai wasu dalilai da suka hana samuwar wasan kwaikwayo da ajami. Wa]annan hujjaji da ke biye su ne masanin ya gabatar na dalilan da suka hana samuwar wasan kwaikwayo da rubutun Ajami.

a) Ajami ya zo ne da addini, saboda haka an fi yin amfani da shi wajen rubuta wa}o}in wa`azi da bayanin fannonin addini.

b) Su kansu Larabawa wa]anda al`adunsu suke da babban tasiri kan Hausawa sai wajen }arni na18 suka fara rubuta littattafan wasannin kwaikwayo. Saboda haka suma bai gama ratsa su ba balle su]an]anawa wasu.

c) Addinin Musulunci ya hana al'adu na wasannin banza da labaru na }arya da wa}e-wa}e na hululu. Saboda haka Malaman addini ba ruwansu da wasa balle har a ce su }arfafa shi ta rubutun wasan kwaikwayo.

d) Babu wani jadawali mai bayar da damar yin wasu abubuwa kamar wasanni daban.

Wasu kuwa irin su Ahmed, (1987) da Malumfashi, (1985 da 2014) gani suke wa]annan dalilan da aka gabatar na rashin samuwar wasan kwaikwayo ba su isa a ce babu shi gaba]aya ba. Samuwar wasu rubutattun wasan kwaikwayo wanda wani Bajamushe mai suna Dr

Rudolf Prietze da shi da Ahmadu Kano suka rubuta har guda shida (daga labarin da Alhaji Ahmadu Kano ya ba Prietze) tun daga kan *Turbar {udus, (1898)* da *`yan Matan Gaya, (1900)* da *Tarihin Rabe, (1902)* da *Turbar Turabulus, (1902)* da *Wasan Gizo da {o}i da wasan Boka da Majinyaci, (1910)*, Malumfashi, (2013) sun tabbatar da cewa an sami rubutattun wasannin kwaikwayo da Ajami.

3.1.3 Wasan Kwaikwayon Farko-Farko

Rubutaccen wasan kwaikwayon da aka fara Jauka a matsayin na farko shi ne wanda Dr R.M East da malam Abubakar Imam da masinjar hukumar malam Basankare suka tsara wasan kwaikwayo na farko da Hausa a shekarar 1936, wanda suka sa wa suna Six Hausa Plays (Wasannin Hausa guda shida).

Daga cikin dalilan da ya sa aka soma wannan al'ada bai wuce neman nuna wa jama'a yadda ake tsara wasannin kwaikwayo a rubuce ba, musamman ta hanyar canza tatsuniyoyi da tarihi da tarihihin }asar Hausa zuwa wasannin kwaikwayo. Ganin wannan littafi ya amsu, yara kuma suna karantawa ga kuma lokutta da aka ajiye a azuzuwa domin yin wasannin da kuma shirya wasannin kwaikwayo, sai wannan al'ada ta shige rayuwar jama'a, daga wannan lokaci yara da malammai suka shiga rubuta da aiwatar wasannin kwaikwayo a makarantu da lokutan karatu da bukukuwa.

Daga cikin Jaliban farko da suka rubuta wasannin kwaikwayo aka gabatar sun ha]a da irin su malam Aminu Kano, Alhaji Yusuf Maitama Sule, Alhaji Abubakar Dogondaji da Alhaji Abubakar Tunau Mafara, Wasu kamar na malam Aminu Kano Kai Wanene a Kasuwar

Kano? Da Gudumar dukan en-en Kano, ba a buga su ba, sai littafin Alhaji Abubakar Tunau Mafara, Wasan Mafara (1949) da na Alhaji Abubakar Dogon Daji, malam Inkuntum, (1953), wa]anda aka buga daga baya.

Shi kuwa Malumfashi, (1990) na cewa:

Abin da nake gani a iya cewa a game da litattafan wasan kwaikwayo in har sai an ce wani abu shi ne sun fi bun}asa a tsakanin 1970-1980. Daga 1930-1940 an sami guda]aya. Babu ko]aya daga 1940-1950. An haifi uku daga 1950-1960. Littafi]aya rak aka samu daga 1960-1970. Daga 1970-1980 ne aka samu kimanin guda tara. Sai kuma daga 1980-1990 wanda hu]u ake jin an samar. Malumfashi, (1990:42). Don haka wasannin Rudolf da R. M East da wa]anda su Alhaji Abubakar Tunau Marafa da Alhaji Abubakar Dogon Daji suka rubuta su ne wasannin kwaikwayon farko farko.

3.1.4 Wasan Kwaikwayon Tsakiya

Wasannin kwaikwayon tsakiya kuwa su ne waxanda suka samu bayan bunqasar tattalin arziqin qasa, a wuraren 1970 zuwa 1980 aka sami wasannin kwaikwayo guda tara waxanda suke bayyana halin rayuwar wannan lokaci. Bunqasar tattalin arziqi ya sa mutanen karkara barin qauyukansu suna kwarara ga birane da alqaryu, wannan kwararar ta haifar da wasu sauye-sauye a tsarin zamantakewar al`umma wanda marubuta wasannin kwaikwayon suka yi amfani da wannan damar wajen rubuta littattafansu.

3.1.5 Wasan Kwaikwayon Kwanan nan

Wasannin kwanan na su ne waxanda suka samu daga 1980 zuwa wannan lokaci da muke ciki. Su ma kamar sauran, suna bayyana yadda rayuwar al`umma ta kasance na wannan lokacin, A yanzu an sami ci gaban rayuwa da wayewar kai da neman `yanci da gwagwarmaya da ci gaban ilmi. Inda ka sami waxannan abubuwa dole ne adabinsu ta sauya wanda zai bayar da hoton tsari rayuwar al`ummar da ake ciki.

3.2 Ma'anar Rediyo

Wannan kalma dai asalinta Baturiya ce wato "Redio" wadda take nufin na'ura ta sadarwa ta hanyar iska ba tare da ha]e-ha]en waya ba. Ana amfani da rediyo ne don isar da sa}o ga jama'a ta fuskoki da dama. Kuma sa}on, murya kawai yake bukata yadda masu sauraro za su iya ji da kunnensu tamkar suna kallon mai magana.

Idan ana maganar rediyo, kamar yadda Malumfashi, A.I. (2011) ya bayyana, to dole ne a tuna da mutumin nan mai suna "Guglielmo Marconi" wanda aka nuna cewa gudummawarsa ce ta samar da wannan na'ura a fili. An ce imaninsa da ya yi cewa za a iya aikawa da sa}o ta sauti ne ya sa ya bar }asarsu ya koma Ingila a shekarar 1896 saboda ya lura ba ya samun goyon baya a }asarsa. Ko a Ingilan ma, da ya kafa kamfaninsa na sadarwa a shekarar 1897, wasu `yan kasuwar }asar Ingila, gani suke yi ya zautu. To amma aka ce duk da haka bai karaya ba, nacewarsa da ya yi ne ta haifar da abin da ake kira rediyo a yau.

Rediyo ba }ashin yadawa ba ne saboda muhimmancin ga jama`a. Ba za a fahinci hakan ba, sai lokacin da mutum ke kallon talabijin ko majigi, kwatsam! Sai a ji murya jif, to nan da nan za ka ji an koka duk kuwa da cewa ga hoton ana gani. Sannan rediyo ita ta fi arha wajen isar da sa}o ba tare da wani shamaki ba, walau a Maraya ko a wajen marayu. A karkara, a gida ko a jeji ko a ruwa ko kan tsauni. Wannan ya ba jama'a damar mallakar ta don sauraron shirye shirye masu amfanar da su yau da kullum.

3.2.1 Ire-Iren Adabin Rediyo

Hikima da fasahar al`umma waxanda aka tsara su a gidajen rediyo kuma aka gabatar das u ta wannan hanyar sadarwa su aka yi wa laqabi da adabin gidan rediyo. Wasannin kwaikwayo da tatsuniyoyi da wasa qwaqwalwa da labarai da kaxe-kaxe da ake shirya su a gidajen rediyo kaxan ne daga cikin xinbin shrye-shryen ayyukan adabi na gidan rediyo. Ba ta yiwuwa a wannan qanqanen lokaci a ce an fayyace kowani shiri na gidan rediyo a matsayinsa na adabi, duk da haka nazarta wasu daga ciki zai fayyace mana abin da ake nufi da adabin gidan rediyo.

3.2.2 Tatsuniyoyi da Labarai

Shirin tatsuniyoyi da labarai waxanda ake gabatarwa a gidajen rediyo sun qunshi tsararrun labarai ne da tatsuniyoyi waxanda mutane suka yi suka kuma aika da su gidajen rediyo domin a watsa wa al`umma. Za a iya samun wasu daga ciki su kasance littattafan zube ne ko sanannun tatsuniyoyi waxanda suke kai-komo a cikin al`ummar Hausawa sai wasu daga cikin masu sauraro su xauka su aika da su gidajen rediyo

domin a rinqa karantawa jama`a. Wasu kuwa ba a tava samar da su ta wata kafa ta sadarwa ko ta rubutu in ba an wannan lokaci ba. Waxannan hanyoyi biyu na samar da tatsuniyoyi da labarai su ake son a fahimce su da kyau, da farko dai idan an riga an samar da wannan aikin adabi ta wata kafa musali rubutacce ko ta talbijin ko dandamali, sa`annan daga baya aka wanzar da wannan aikin adabi ta kafar rediyo, to wannan aiki yana nan a matsayinsa na asali. Wato idan adabin rubutacce ne tun farko, yana nan a wannan matsayi. Idan kuwa aikin adabin qirqirarsa aka yi aka kuma fara wanzar da shi ta kafar rediyo, ya zama adabin rediyo. In ma an sake wanzar da shi ta wata kafar sadarwa misali talbijin ko kuma an rubuta shi, shi ma matsayinsa na adabin rediyo bai sauya ba.

3.2.3 Wasa Qwaqwalwa

Da jin sunan an san ya riga ya bayyana kansa. Shiri ne da za gabatar da wata matsala mai sarqaqiya wadda take neman zurfafa tunani kafin a warware matsalar da aka gabatar. Sau da yawa wasa qwaqwalwa na buqatar a natsu domin a ga yadda za a iya warware taqaddamar da ke cikin labari ko bayani. Wani lokaci akan buqaci ra`ayin mutuim ne ta hanyar tambaya, idan kai ne yaya za ka yi? Ko shakka babu hikimomin da sarrafa harshen da wannan vangare ya qunsa sun nuna yanayin ci gaban harshen Hausa da yadda al`umma ta xauki rayuwa. Tawaxannan hanyoyi, ana ilmantar da al`umma haxe da koyar dadabarun zaman rayuwa.

3.2.4 Kacici-kacici

Kacici-kacici hikima ce wadda ta qunshi qoqarin gano wani abu ko kuma yadda abu zai kasance ko warware wata matsala. An fi yin kacici-kacici na gidan rediyo ga manyan mutane, inda za a a yi tambaya mutane su bugo waya domin bayar da amsa. Wani lokaci ma mutum da kansa zai zavi lambar tambayar da yake buqata a karanta masa, wannan ba yaa nufin ba a yi wa yara ba. Kacici-kacici hikimace da ta qunshi sarrafa harshe. A wani lokacin ana siffanta wasu kalmomi da ma'anarsu, don a sa yaro ko banbba su yi qoqarin gano ma`anonin kalmomin da kuma dangantasu.

3.2.5 Wasan Kwaikwayo

Xaya daga cikin vangarorin da wasan kwaikwayo ke samun gudunmawa mafificiya shi ne ta kafar sadarwa, musamman gidajen rediyo. Gidajen rediyo sun daxe suna shirya wasannin kwaikwayo da nufin faxakarwa da ilmantarwa da nishaxantarwa da yin hannunka mai sanda ta fuskar wayar da kan jama'a dangane da al'adunsu da kuma aikace-aikacen hukumomi. Gidan rediyo da talabijin na farko na Arewa shi ne RTK wanda aka kafa a shekara ta 1962. Gidan rediyo ne haxe ta talbijin duk a lokci guda kuma shirye-shiryen an tsara su domin su kasance sun bayyana manufar gwamnati kan abubuwan da suka shafi ilmi da shugabanci da tattalin arziqi da haxin kan qasa. Daga baya ne aka rinqa yin shirye-shirye waxanda za su qayatar da alumma su, ta nan ne aka fara wasannin kwaikwayo na rediyo. Babu wani tabbas na cewa ga ranar da aka fara wasan kwaikwayo na rediyo

Wasan kwaikwayo ya bunqasa a sanadiyar qara jihohi don kuwa kusan a wannan lokaci kowace jiha na qoqarin ta riqa aiwatar da tata

basirar. Tsafaffin wasannin kwaikwayo na farko-farko sun haxa da Basafce Na Kumatu Mai Karen Kamun Kura da Zaman Duniya Iyawa ce da Gundumi Fasa Kwanya da Jami`ar Jatau Na Albarkawa.

Tun daga wancan lokaci ne aka ci gaba da samun wasannin kwaikwayo a kafafen rediyo har ma da talabijin, inda shahararren ‘yan wasa irin su Alhaji Yusuf Ladan da Alhaji Shu’aibu Maqarfi suka riqa bayar da gudunmawa ga tsarawa da rubuta wasannin kwaikwayo kuma aka riqa yin su a rediyon Jihar Kaduna. A cikin shekarun 1970 aka sami wani tsohon saja wato Usman Baba Fategi (Samanja) ya vullo. Haka dai abubuwa suka yi ta ci gaba har Hukumomin Talabijin da Rediyo na wasu Jihohi, kamar Kano da Filato (Jos) da makamantansu suka riqa aiwatar da wasannin kwaikwayon Hausa. (Sun Xiaomeng, 2013: 85).

A yau, gidajen rediyo manya da qanana, na Gwamnati da masu zaman kansu suna shirya wasannin kwaikwayo da dama domin ilmantarwa da faxakarwa da kuma nishaxantar da al’umma.

3.3 Ma’anar Adabin Talbijin

Ma`anar adabin talbijin a nan ya qunshi hikomomi da fasahar al`umma waxanda aka qirqirqa da ka aka kuma wanzar da su ta hanyar talbijin. Kafin mu yi nisa ya kamata a san manufodin Gwamnatin Tarayya game da Shirye-shiryen Talabijin, a shekara ta 1975 lokacin da aka }ara yawan Jihohin }asar nan zuwa goma sha tara gwamnatin tarayya ta karaya da cewa yawan gidajen Talabijin na iya }aruwa, kuma cin gashin kan da suke da su da kuma alamomi na rarrabuwar kawuna kan kishi na yankuna na iya }aruwa, sai

gwamnatin tarayya ta yanke shawarar karɓa da mallakar duk wasu gidajen Talabijin a wannan lokaci.

Dokar soja mai lamba 24 ta 1977 wadda ta fara aiki tun }aya ga watan Afirilu 1976 ta mallaka duk wani gidan talabijin a }ar}ashin majalisar mulkin soja ta }asa. Wannan doka ita ta kafa gidan Talabijin mallakar gwamnatin Tarayya mai suna (Nigerian Television Authority ‘N.T.A.’). An ba ta alhakin ya}a shirye-shirye ba tare da nuna bambancin son kai ko yankuna ba.

Egbon, (1982:27) ya bayyana dalilan da gwamnatin tarayya ta bayar wajen karɓe wa}annan gidajen Talabijin kamar haka:

- a. Ta aikata ko cika duk wani abu wanda ya shafi }asa baki }aya, ba kawai abubuwan siyasa ko wani ~angare na }asa ba.
- b. Don ta nuna }arara a kan gudanarwa da manufofi masu yawa da bambancin al’umma da }asa ta ke da shi, duk da wannan bambance – bambancen }asa na da ha}in kai.
- c. Don ‘yan }asa su amfana da kyawawan al’adun da ke ko’ ina a cikin }asar ta hanyar nuna su a gargajiyance.
- d. Don taimakawa wajen ilmantarwa da nisha}antarwa da }arin }arfin guiwar al’ummar }asa.
- e. Don samar da al’adu da wasu shirye – shiryen da za a iya tallatarwa ga }ashashen waje.

Wa}annan su ne dalilan da gwamnatin tarayya ta bayar wajen jaddada karɓe wa}annan gidajen ya zama mallakin gwamnatin tarayya. Har zuwa shekara ta 1979 akwai gidajen talabijin na }asa guda ashirin da

Jaya a duk manyan biranen jahohin da ke }asar nan da kuma guda }aya da aka aza tubalin gini a Abuja.

Uzodima, (1981sh. 9) ya nuna cewa daga wannan lokaci ne N.T.A. ta raba }asar zuwa yankuna shida ta yin la'akari da al'adu da kusantar wa}annan wurare. Ta karkasa gidajen talabijin a }ar}ashin yanki – yanki. Kowane yanki yana }auke da Jihohi uku in ban da yankin B wanda yake }auke da Jihohi hu}u. Yankunan su ne kamar haka:-

- a. N.T.A Abekuta da Ikeja da Ibadan, Ibadan ce cibiya.
- b. N.T.A Aba/Owerri da Akure da Portharcourt da Benin, Benin ce cibiya.
- c. N.T.A. Calabar da Makurdi da Enugu, Enugu ce cibiya.
- d. N.T.A. Jos da Kano da Kaduna, Kaduna ce cibiya.
- e. NTA Bauchi da Yola da Maiduguri, Maiduguri ce cibiya.
- f. N.T.A. Ilorin da Minna da Sokoto, Sokoto ce cibiya.

Wa}annan manufofi na kar~e wa}annan gidajen ya}a labarai na }ara tabbatar da wannan ra'i mai nuna cewa gwamnati na tsare-tsare domin ganin ta daidaita tunanin al'umma da ha}in kan 'yan }asa.

3.3.1 Manufodin Gwamnati kan Wasanni

Idan kuwa ana batun manufodin gwamnati kan wasanni ko kuma mu ce wasannin kwaikwayo na talabijin, nan ma akwai bayanai }arara wa}anda suka kasance fitila mai haskaka ire-iren wasannin da za a samar. Hukumar gidan talabijin ta }asa ta bayyana }arara manufodin gwamnati kan ire-iren wasan kwaikwayon da take bu}ata kamar haka :

- Domin Ilmantarwa da fa}akarwa da nisha}antarwa.

- Tallatar da kyawawan al'adu da Jabi'un al'umma.
- Don ha~aka da }arfafa fasahar wasanni da kuma wasannin kwaikwayo rubutacce da aiwatacce (dandamali da talabijin).
- Don Fito da munanann Jabi'u da hanyoyin magance su.
- Don bayyana hoton rayuwar al'umma.
- Don }arfafa kyawawan tunani da kishin }asa.
- Don a fa]akar da al'umma kan su rungumi kyawawan tunani.

Ko da yake wasu na ganin wannan a matsayi tarna}i domin kuwa ba a sake wa gidajen talabijin akala wajen aiwatar da duk wasu wasannin kwaikwayon da suka ga dama ba, wannan tarna}i na daga cikin matsalolin da suka addabi gidajen talabijin wajen samar da wasan kwaikwayon Hausa.

3.3.2 Ire-Iren Adabi Na Talbijin

Kamar yadda bayani ya gabata kan rediyo hikimomi da fasahhohin al`umma waxanda aka tsara su a gidajen talbijin kuma aka gabatar da su ta wannan hanyar kafar sadarwa su aka yi wa laqabi da adabin gidan talbijin. Wasannin kwaikwayo da tatsuniyoyi da wasa qwaqwalwa da labarai da kaxe-kaxe da ake shirya su a gidajen talbijin kaxan ne daga cikin xinbin ayyukan adabi na gidan talbijin. Shirye-shirye irin su gidan kashe ahu da Ba ta yiwuwa a wannan qanqanen lokaci a ce an fayyace kowani shiri na gidan rediyo a matsayinsa na adabi, duk da haka nazarta wasu daga ciki zai fayyace mana abin da ake nufi da adabin gidan rediyo.

3.3.3 Wasannin Kwaikwayon Talbijin

Shigowar Talabijin a Nijeriya ya wanzar da samuwarsa ne kawai a birane da al}aryu babu a }aoyuka da karkara inda mafi yawan talakawa suke zaune. Da}in da}awa kuma a }aoyukan da karkara babu wutar lantarki da za a yi amfani da wa}annan akwatunan Talabijin }in. [an karar tsadarsu, su kansu akwatunan Talabijin ya sa talakawa ba sa iya sayansu. Mahukunta a wannan lokaci suna amfani da gidajen talabijin ne wajen yayata manufofi na gwamnati. Daga baya suka fahimci cewa akwai bu}atuwar a kawo wasu shirye-shirye wa}anda za su kauda hankalin mutane.

Ta wannan dalili ne aka ri}a sa shirye-shirye da za su nisha}antar da }aukacin al'umma, sai dai kash!! Wa}annan shirye-shirye, shiri ne na }asashen waje wa}anda suka fi sau}in sumuwa da aiwatarwa. Samuwar wa}annan shirye-shirye ya haifar da wasu ba}in al'adu ga al'ummar wannan }asa. Wasanni irin su “*Cisco kid*” da “*Hopalong Cassidi*” na gidan Talabijin na Ibadan (WNTV) duk suna cikin irin wa}annan shirye-shiryen.

Yun}uri na farko na samar da wasan kwaikwayo na ‘yan }asa shi ne wanda Wole Soyinka ya rubuta mai suna “*My Father’s Burden*” wanda gidan Talabijin na Ibadan ya fara ya}awa a 1960.

Segun O. (1981:377) ya bayyana samuwar wasu hanyoyi na aiwatar da wasan kwaikwayo ta baddala wa}ansu wasanni dandamali da fitatun marubuta irin su Duro Ladipo da J.P Clark zuwa wasannin Talabijin.

Racheal (1986:50) ta ambato Abdurrahman Micika na cewa a 9 ga watan Satumba 1964 ne, aka fara wasan kwaikwayo a gidan Talabijin

na Kaduna. Wannan wasa cikin Turanci baddalawar wasan nan na Aldous Huxlays mai suna “*Gioconda Smile with an All-white cast*”.

Kusan dukkan wasannin farko-farko na NTA Kaduna ana aiwatar da su ne a cikin gidan Talabijin (studio), kuma ana ya]a su kai tsaye a lokacin da ake aiwatar da su, maimakon a tanaje su tukun, kafin a nuna wa jama’a. Dalilin haka ne ya sa ana iya ganinsu sau]aya rak a lokacin da ake aiwatar da su kafin a gama su ~ace, wannan kam ya haifar da rashin samuwar wa]annan wasanni domin gudanar da bincike.

Hukumar gidan Talabijin ta }asa (NTA) ta sanya bukin wasan kwaikwayo a 1978. An sami da dama wa]anda an yi ba cikin gidajen Talabijin ba (studio), don yin takara da sauran gidajen Talabijin. Gidajen Talabijin guda goma sha biyu ne suka shiga wannan gasa. Gidan Talabijin na Nijeriya na sakkwato shi ya lashe wannan gasar da wani wasa mai take ”Moment of Truth” Wannan wasa na ‘*Moment of Truth*’ ya ci gaba da samun lambar yabo inda ya sami lashe cin kyautar fitattun ‘yan wasa a 1983. Ya kuma sami cin wata kyautar ta O.A.U a Aljeriya. Peter Igho ne marubucin wannan wasan, shi ne kuma ya }ir}iro wasannan na “Cockcrow at Down” wannan wasa shi ne wasa na farko a gidan Talabijin wanda wata hukumar Banki ta]auki nauyin Gudanarwa.

Wa]annan wasannin da suka gabata duk ana aiwatar da su da Turanci ne, {asimu Yero ya fa]i cewa: Wasa na farko da aka fara yi a gidan Talabijin na Kaduna na Hausa shi ne, wasan kwaikwayo a 1969 (Hausa Drama) a }ar}ashin jagorancin Alhaji Abdurrahman Micika. An aiwatar da wasanni masu yawan gaske a }ar}ashin wannan shiri

wa]anda suka shafin al'amuran yau da kullum, misali zaman lafiyar Iyali, da Noma, da Kiwo, da Nisha]I, da kiwon lafiya, da ilimi da tsafta.

Ana cikin wannan wasa ne kuma aka ga ya dace a sami }arin wasu wasannin don irin bun}asar da wasan kwaikwayo na Talabijin yake samu. {are ya}in Basasa na Nijeriya ya haifar da wasan Samanja a 1972, wasan Samanja wasa ne mai nuna yadda rayuwar da kuma zama irin ta yau da kullum tsakanin Sojoji da kuma farar Hula take. Wasanni hu]u na farko na wannan shirin {asimu Yero ne ya }ir}iro su kuma ya rubuta su. A wannan wasa na "**Samanja Mazan Fama**" ne Usman Baba Fategi yake fitowa a matsayin tsohon Soja mai suna Samanja, shi kuma {asimu Yero ya ke fitowa a matsayin farar hula wanda ake masa la}abi da "Ga maza sai muni" kuma koyaushe suna tare da Samanja.

A wa]annan wasanni, ana }o}arin nunawa jama'a, cewa soja ba abin tsoro ba ne. Kuma }o}arin da wasu ke yi na ~allewa daga }asar ba zai haifar da komi ba illa]an da ba ido. Daga baya Usman Baba Fategi shi ya ci gaba da rubuta wannan wasa na Samanja.

Bayan an sami wasanni masu dama a }ar}ashin wannan shiri na wasan kwaikwayo sai aka sauya masa suna zuwa "Kukan Kurciya" (The Dove Cry). A }ar}ashin wannan shiri an yi wasanni masu yawan gaske. Ana cikin gudanar da wannan shiri ne kuma a tsakanin shekarar 1975-1978 aka sake sauya masa suna daga "Kukan Kurciya" ya koma "**Tambari**".

Wasan "Tambari" ya samo sunansa ne daga Gangar nan da ake bugawa a Fada mai suna Tambari. Ana buga wannan Gangar ce don

isar da sa}o zuwa ga al'umma. Haka ma shirin "Tambari" yake. Domin fadakar da al'umma a kan abubuwan da suka shafi zamantakewa na yau da kullum. Wannan shiri na "Tambari" wanda yake]aukan awa]aya cur, kusan shi ne wasan kwaikwayo mafi da]ewa (tsawo) da aka aiwatarwa a wannan gidan Talabijin, tare da ha]in gwuiwar cibiyar Nazarin al'adun Gargajiya ta Jami'ar Ahmadu Bello da ke Zariya.

Ana cikin wa]annan wasanni ne kuma, sai aka sake }ir}iro wani sabon wasa mai suna "**Karambana**" wanda {asimu Yero ya }ir}ira, domin isar da sa}o ga al'umma cikin ban dariya da nisah]i. A wannan shiri na Karambana {asimu Yero ne yake fitowa a matsayin Karambana wato mutum mai karambani a duk inda yake. An yi wasanni da dama a }ar}ashin wannan shirin wa]anda suke nuni da sa}onni mabambanta irin su garga]i da hannunka mai sanda ga wa]ansu al'amuran yau da kullum.

Bayan an sami wasanni da dama a }ar}ashin wannan shiri na "**Karambana**" sai aka yi tunanin }ir}iro wani shirin wanda zai }unshi raha da kuma gyara ga al'ummar Hausawa. Gwarzon wasan ya kasance dattijo mai fa]a a ji. Sai aka }ir}iro shirin "**Baba Cinkisa**". Shi ma wannan shirin {asimu Yero ne ya }ir}iro shi a wajen shekarar 1977 - 1978, ana shirya wasan ne a kan abubuwan da suka shafi al'ummar Hausawa ta fuskar al'adunsu, da zamantakewarsu, da tsarin shugabancinsu, da tsaftarsu, da iliminsu.

An za~i Dattijo ne ya kasance gwarzon wasan saboda duk inda ya je a cikin wasan ko a Ofis ne ko a gida ko wurin 'ya'yansa, duk tsawatarwa yake yi a kan abinda yake ganin ya sa~a wa sannannen

al'ada ta Hausawa. Su kuma masu yi suna ganin dai-dai ne don ya yi ma son zuciyarsu. Ta haka ne a shirin wasan a kan fito da wasu abubuwa masu yawa wa]anda suka shafi al'ummar Hausawa cikin raha ba tare da an yi wa Baba Cinkisa musu ba. misali an yi wani shiri wanda Kasimu Yero ya je gidan 'ya'yansa da niyyar ziyara aka kawo masa Salat da soyayyen Dankali da {wai, amma don ya nuna ba irin tasa al'adar ke nan ba ta cin tuwo da mai sai ya ambaci cewa wannan ai salon rowa ce da rainin wayo. Ta yaya za a kawo masa wa]annan ganyayyaki abincin ~eraye a ce ya ci? Da yake ya fito ne a matsayin baba, abinda duk ya yi fa]a a kai ba mai masa musu komin rashin da]insa, sai ma in ya fita ne su rin}a fa]in ka ji Baba da wata irin Magana, ko a halin da ake aiwatar da wannan bincike ana ta }o}arin lallashin {asimu Yero kan a dawo da wannan shiri na Baba Cinkisa saboda ganin cewa muna yanayi na mulkin Demokara]iyya, kuma akwai bu}atuwar a ilmantar da mutane a kan sanin ha}}insu da daina kar~ar cin hanci da rashawa wanda ma'aikatan Gwamnati ke yi.

Bayan an yi shekaru da dama ana shirya wa]annan wasanni, sai aka ga ya dace a 1978-1979 a]auki wani littafin Ta'alifi na Hausa domin a baddala shi zuwa wasan kwaikwayo, wannan kuwa an yi shi ne domin samar da dama ga jama'ar da ba su iya karatu ba su ma su iya gani a zahiri]auke da hoto da sauti. {asimu Yero ne ya]auki]awainiyar wannan aiki na Baddalawa, kuma da taimakon Allah da gudummowar wasu 'yan wasa aka iya baddala wannan littafi na Magana Jari ce zuwa wasan kwaikwayo.

Bayan an sami shekaru da dama ana gudanar da wasan kwaikwayo iri-iri, sai kuma aka sake }ir}iro wani sabon shirin wasa wanda zai ha]a

dukkan muhimman }abilu }asar nan wuri guda. An shawarci {asimu Yero ko a kan yaya za a shirywa wannan wasa ya ce a ba shi kwana }aya don ya yi tunani. Ya ga cewa maimakon a ce an zauna a aji da mutane masu yare da yawa gara ya }aukin yadda zaman Kaduna yake. Zaman irin ta Zariya da Kano da Katsina duk ta sha bambam da irin zaman Kaduna. Wa}annan wurari a gida guda akan sami mai gida daga shi sai ‘ya’yansa da ‘yan’uwa, amma a zama irin ta Kaduna akan sami gidan haya mai }abilu da dama masu al’adu mabanbanta da juna, amma suna zaune a gida }aya tamkar dai yadda }asar nan tamu Nijeriya ta ke mai }abilu da dama.

Saboda haka ne sai aka }ir}iro shirin “*Ba Cinya ba }afar Baya*” domin a nuna wa jama’a yadda za su iya zaunawa tare da juna }ar}ashin }asa }aya ciki kwanciyar hankali da zaman ha}uri. An yi }o}arin samun mutum guda wanda zai zama shi ne mai kula da wannan gidan hayan, zai ri}a kar~ar ku}in haya kuma yana rabon fa}a. An ba da shawarar a sami

sojan da ya aje aiki a ba shi wannan mu}ami, sai aka ga cewa ba za a kira shi da Samanja ba, domin akwai wani shiri na Samanja, saboda haka aka la}aba masa suna da “*Kwatamasta*”. {asimu Yero shi ya rin}a rubuta wannan wasa kuna yake fitowa a matsayin mai zaune a wannan gidan haya. A wannan gidan hayan kusan kullum sai an yi rigima tsakanin mazauna wannan gidan, akan wasu dalilai da ba su taka kara sun }arya ba. Jami’in mai kula da wannan gida shi ne Kwatamasta. Baya ga kar~ar ku}in haya, a kullum yana cikin yin sulhu da sasantawa ne a tsakanin mazauna wannan gida tare da nuna musu cewa dole ne fa a zauna lafiya tun da Allah ya ha}a zamanasu a

wuri guda. Wannan wasa kwatankwacin wanda aka rin}a yin sa ne da Turanci na **Mind Your Language** an sami wasanni masu]an dama }ar}ashin wannan shirin sai dai bai]ore ba.

Ana cikin gudanar da wasannin kwaikwayo iri-iri sai a shekara 1984 - 1985 aka sake ganin ba}atuwar a mayar da ko kuma a fassara wasan “Magana Jari ce” daga harshen Hausa zuwa harshen Turanci. An tuntubi {asimu Yero kan wannan aiki, nan da nan sai ya amsa da zai iya yi. Da farko wannan aiki an so a aiwatar da shi ne a NTA Kano, to amma {asimu Yero ya koka da cewar shi da yake Kaduna ta yaya za a kai shirin NTA Kano, saboda haka nan da nan ya rubuta takardar koke kuma ya nemi wasu ‘yan wasa uku suka rattaba hannunsu a kan sun yarda da a bar wannan shiri a NTA Kaduna. Daga }arshe aka yarje masa aka bar wannan shiri a NTA Kaduna aka kuma]ora masa alhakin shiryawa da kuma rubuta wasannin. Hannu]aya baya]aukar Jinka sai ya nemi ha]in kan sauran ‘yan wasa domin kowa ya ba da irin tasa gudummuwar wajen gudanar da gagarumin wannan aiki, kuma Allah da ikon sa wannan aiki ya sami nasara. An fassara wa]annan wasanni na “Magana Jari ce” daga harshen Hausa zuwa harshen Turanci. Ana kiran wasan da suna *Wisdom is an Asset* wannan shi ne]an ta}aitaccen tarihin samuwar wasan kwaikwayo a gidan Talabijin na Kaduna.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Samuwar Rubutaccen wasan kwaikwayon Hausa ba wani abu ne mai dogon tarihi ba, da farko an xauka wasannin kwaikwayo guda shida wanda R.M East ya rubuta su ne wasannin kwaikwayo na farko farko

a duniyar Bahaushe. Ashe abin ba haka yake ba, domin kuwa zaqulo rubutun Rudulf da U. B. Ahmed ya yi kuma aka buga su da Hausa sun bayyana su a matsayin wasannin kwaikwayon Hausa na farko. Duk da yake ana iya ganin kamar sai a wuraren 1999 aka buga da Hausa, amma dai asali an buga su da harshen jamusanci tun tale-tale. An ci gaba da samar da samar da rubutattun wasannin kwaikwayo daban daban a ma]aba'u daban-daban har zuwa yau da ake da wasannin kwaikwayon Hausa a rubuce masu tarin yawa.

Haka nan kuma a wannan kashi, bayyanai sun gabata kan ayyukan adabin da ake samu ta hanyar rediyo. Ko shakka babu wannan kafa tana taimakawa wajen samar da shirye-shirye don anfanar da mutane. Da wannan ne wasu ke wa gidan rediyo kirari da dandamalin Makaho, ba don komai ba sai don kasancewar kafa ce wadda ko mutum ba ya gani da ido (wato ya makance saboda wata lalura) zai iya saurare ya kuma amfana da ayyukan da ake gabatarwa.

Duk da yake tabbijin bai samu ba, sai da Bahaushe ya sami cuxanya da Turawa sa`annan aka yi masa mulkin mallaka, yunqurin samun `yancin kai da dogaro da kai su suka haifar da samuwar talbijin a yankin arewa. Ma iya cewa kishin zuci na manyan shugabanninmu na wancan lokaci shi ya haifar da samuwar talbijin. Wannan ya faru ne ba don kamai ba sai don a samar da kafa ta yaxa manufar gwamnati da qarfafawa muatane gwiwar su samar da abubuwan da za su ilmantar da al`umma su kuma faxakar kana su nishaxantar. Waxannan manufofi guda uku su ke tattare da kafa gidajen talbijin a qasar Hausa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan gava ta qunshi bayanin rubutaccen wasan kwaikwayon Hausa, inda aka bayyana ma'anar rubutaccen wasan kwaikwayo da samuwarsa da ire-irensu, an kuma yi bayanin gudunmuwar da Turawa suka bayar wajen samuwar rubutattun wasannin kwaikwayon Hausa. Sa`annan daga qarshe an rarraba wasannin zuwa wasannin farko-farko da na tsakiya kana aka qarasa da na kwanan nan.

Ayyukan da ake gabatarwa a gidajen rediyo kuwa waxanda aka yi wa laqabi da adabin rediyo, sun qunshi shirye-shiryen da ake yin su don manya da matasa da kuma qananan yara. Ire-iren waxannan shirye-shiryen sun haxa da wasannin yara da kaci-kacici da wasa qwaqwalwa da wasannin kwaikwayon, waxannan da ma wasu da ba a ambata ba, su ne ayyukan adabin. Sai dai a lura babu mamaki wasu daga cikin su sai da aka samar da su walau ta rubutacciyar hanya ko ta wata hanyar ta daban, matuqar dai wajen wanzar wa an yi amfani da rediyo, kuma babu inda ake wanzar da wannan aiki in ba rediyon ba, adabin ya zama na rediyo.

A wannan kashi ne kuma, aka yi bayanin abubuwan da suka shafi talbijin tun daga ma`anar adabin talbijin da yadda talbijin ya iso qasar Hausa da dalilan da gwamnatin tarayya ta bayar wajen karve gidajen talbijin na yankuna aka maida su qarqashin tarayya. Baya ga nan mun ga yadda wasan kwaikwayon talbijin ya zama mana fitila a matsayin zakaran gwajin dafi na adabin talbijin.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi:

1. Bayyana ma'anar rubutaccen wasan kwaikwayon Hausa

2. Shin ko Hausawa sun amsa kiran Turawa na juyar da wasu labarai don samar da rubutattun wasannin kwaikwayon Hausa
3. Tattauna biyu daga cikin waxannan dangane da samuwar rubutun was an kwaikwayon Hausa;
  - I. Wasannin farko-farko
  - II. Wasannin Tsakiya
  - III. Wasannin kwanan nan.
4. Tare da kyawawan misalai bayyana abin da aka fahimta da wasannin yara na gidan rediyon da ka fi sani.
5. Kacici-kacici da wasa qwaqwalwa xan juma da xan jumai ne, Tattauna.
6. Anya kuwa iqrarin da ake wa wasannin redyo da ‘Dandamalin Makaho’ sun amsa sunansu?
7. Me aka fahimta da adabin talbijin? Qawata amsa tare da misalai masu kama hankali.
8. ‘Banza ba ta kai zomo kasuwa’. Danganta wannan Karin Magana da dalialn gwamnati wajen karve gidajen talbijin a Nijeriya.
9. Ko kwalliya ta biya kuxin sabulu game da manufin gwamnati kan wasannin kwaikwayon talbijin?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (1984): *Rabe-Raben Adabin Hausa Da Muhimmancinsa Ga Rayuwar Hausawa*. Kano: Triumph Publishers.

Ewu, Rachael J. (1986) “The politics of Television Drama in Nigeria, a case study of N.T.A Kaduna”. Unpublished M.A. Thesis Department of English A.B.U Zaria. Gusau, S.M. (2008):

Dabarun Nazarin Adabin Hausa. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Junaidu, I. Da `Yar`aduwa, T.M. (2007): *Harshe Da Adabin Hausa A Kammale.* Ibadan: Spectrum Books Limited.

Kofoworola, E.O. (1978), “A Comparative Analysis of the Development of Drama in Kaduna State and in Medieval and Early Renaissance Europe”. Zaria.: Kundin Digiri na Biyu, Jami`ar Ahmadu Bello.

Malumfashi, I. A (1985). “Asali da Bun}asar Rubutaccen Wasan Kwaikwayo na Hausa” Kundin Digiri na Biyu, Zaria. Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya da Afrika. Jamiar Ahmadu Bello.

Malumfashi, I. A (1990). “Rubutaccen Wasan Kwaikwayon Hausa Daga 1930-1990: Sharhi Kan Matsayinsa” Sokoto, *Forum for Language and Culture: Proceeding of the 30th Anniversary of Writen Hausa Drama.*

Sambo, A. (2012). ‘Sake Le}a Rabe-raben Wasan Kwaikwayon Hausa’ in Amfani, (ed) *Champion Of Hausa Cikin Hausa: A Festchrift in Honour of [alhatu Muhammad.* Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Segun, Olusola (1981) “The Advent of Television Drama in Nigeria” in Yemi Ogunbiyi (ed) *Drama and Theatre in Nigeria. A critical Source Book.* Nigerian Magazine Logos.

Shehu, I. (2005). ‘Tasirin Harshe A Wasan Kwaikwayon Jami`ar Jatau Na Albarkawa’ Unpublished M.A Thesis. Zaria: Department of Nigerian and African Languages. Ahmadu Bello University.

Sulaiman, I.A (2007) “Raha a wasannin {asimu Yero: Tarken wasannin Karambana” Kundin Digiri na biyu, Jami’ar Ahmadu Bello Zariya.

Manazarta

Ahmed, U.B (1985) *Nau’o’in Wasannin Kwaikwayon Hausa*. Cibiyar Nazarin Al’adun Nijeriya. Zaria: Jami’ar Ahmadu Bello.

Aristotle. (1996). *Poetics*. Trans. By Malcon Heath. England, Penguin Books Ltd.

CNHN, (2006): *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Crow, B. (1983). *Studing Drama*, Nigeria, Longman.

Xangambo, A. (1981). “Rikixar Azanci: Siddabarun Salo da Harshe Cikin Tabarqoqo Tahmisin Aliyu Xansidi”. Cikin Yahaya, I.Y da wasu (ed.) *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University.

- ..... (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Kaduna: Baraka Press and Publishers Limited.
- ..... (1984): *Rabe-Raben Adabin Hausa Da Muhimmancinsa Ga Rayuwar Hausawa*. Kano: Triumph Publishers.
- .....(2009) 'Adabin Hausa da Mazhabobin Tarke na Duniya: Wa Ta Duba?' in Proceedings of the 2nd International Conference on Hausa Studies African and European Perspectives Kano, Bayero University.
- Edward, B. T. (1967) "The Science of Culture" Culture and Consciousness: Perspectives in The Social Science. Gloria B. Levitas (ed). George Braziller, New York.
- Ewu, Rachael J. (1986) "The politics of Television Drama in Nigeria, a case study of N.T.A Kaduna". Unpublished M.A. Thesis Department of English A.B.U Zaria.
- Gusau, S.M. (2006). *Tatsuniya (Gatana) : Sigoginta da Hikimominta*. Cikin *Mujallar Algaita*, 4,1.
- .....(2008): *Dabarun Nazarin Adabin Hausa*. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- .....(2008). *Waqoqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano; Benchmark Publishers Limited.
- ..... (2011) *Adabin Hausa a Sauqaqe*. Century Research and publishing Limited, Kano
- Ibrahim, M.S (1982) "Dangantakar Al'ada da Addini: Tasirin Musulunci Kan Rayuwar Hausawa ta Gargijiya". Kano. Kundin Digiri na Biyu. Sashen Harsunan Nijeriya Jami'ar Bayero.
- Junaidu, I. Da `Yar'aduwa, T.M. (2007): *Harshe Da Adabin Hausa A Kammale*. Ibadan: Spectrum Books Limited.

- Kofoworola, E.O. (1978), “A Comparative Analysis of the Development of Drama in Kaduna State and in Medieval and Early Renaissance Europe”. Zaria.: Kundin Digiri na Biyu, Jami’ar Ahmadu Bello.
- Malumfashi, I. A (1985). “Asali da Bun}asar Rubutaccen Wasan Kwaikwayo na Hausa” Kundin Digiri na Biyu, Zaria. Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya da Afrika. Jamiar Ahmadu Bello.
- .....(1990). “Rubutaccen Wasan Kwaikwayon Hausa Daga 1930-1990: Sharhi Kan Matsayinsa” Sokoto, *Forum for Language and Culture: Proceeding of the 30th Anniversary of Writen Hausa Drama.*
- Malumfashi, M. A. I. (2004). “Qagaggun Labaran Hausa: Abin Da Aka Sani Da Wanda Ba A Sani Ba Ta Fuskar Tarihin Adabi”. Maqalar Da Aka Gabatar, Sashen Harsunan Nijeriya, Usumanu Xanfodiyo University, Sokoto.
- ..... (2009). *Adabin Abubakar Imam.* Sakkwato: Garkuwa Publishers.
- .....(2018). *Labarin Hausa a Rubuce: 1927-2018.* Zaria: Ahmadu Bello University Press, Limited.
- Omar, S. (2013) *Fasahar Mazan Jiya: Nazari A Kan Rayuwa Da Waqoqin Malam Mu’azu Haxeja.* Garkuwa Media Services, Kaduna
- Sa’id, B. (1978) “Gudummawar Masu Jihadi Kan Adabin Hausa”. Kundin Digiri na Biyu, A.B.C/ A.B.U. Kano.
- Sambo, A. (2012). ‘Sake Le}a Rabe-raben Wasan Kwaikwayon Hausa’ in Amfani, (ed) *Champion Of Hausa Cikin Hausa: A Festschrift in Honour of [alhatu Muhammad.* Zaria: Ahmadu Bello University Press.

- Sarvi, S.A. (2007). *Nazarin Waqen Hausa*. Kano; Samarib Publishers.
- Segun, Olusola (1981) “The Advent of Television Drama in Nigeria” in Yemi Ogunbiyi (ed) *Drama and Theatre in Nigeria. A critical Source Book*. Nigerian Magazine Logos.
- Shehu, I. (2005). ‘Tasirin Harshe A Wasan Kwaikwayon Jami’ar Jatau Na Albarkawa’ Unpublished M.A Thesis. Zaria: Department of Nigerian and African Languages. Ahmadu Bello University.
- Sulaiman, I.A (2007) “Raha a wasannin {asimu Yero: Tarken wasannin Karambana” Kundin Digiri na biyu, Jami’ar Ahmadu Bello Zariya.
- Tsoho, M.Y. (1983). “Waqeqeniya”. Kundin Digiri na Xaya. Zariya: Sashen Harsunan Nijeriya da Afirka, Jami’ar Ahmadu Bello.
- Umar, M.B. (1987) *Dangantakar Adabin Baka da Al'adun Gargajiya*. Kano Triumph Gidan Sa'adu Zungur. Yahaya, I. Y.(1988). *Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. Zaria: Northern Nigerian Publishing Company Limited.
- Yahaya, I.Y da Muhammad, S. (1978) *Darussa Akan Adabin Hausa*. Zaria. Institute of Education, Ahmadu Bello University.
- Yahya, A.B. (1987). *Salo Asirin Waqa*. FISBAS Media Services.
- .....(2012). “Waq: Ma’ana Da Xabi’a Da Ginshiqanta”. Cikin Amfani, A.H.(2012); *Champion of Hausa Cikin Hausa: A Festschrift in Honour of Professor Dalhatu Muhammad*. Zaria; Ahmadu Bello University Press.

